

Շամիրամի Առասպելը

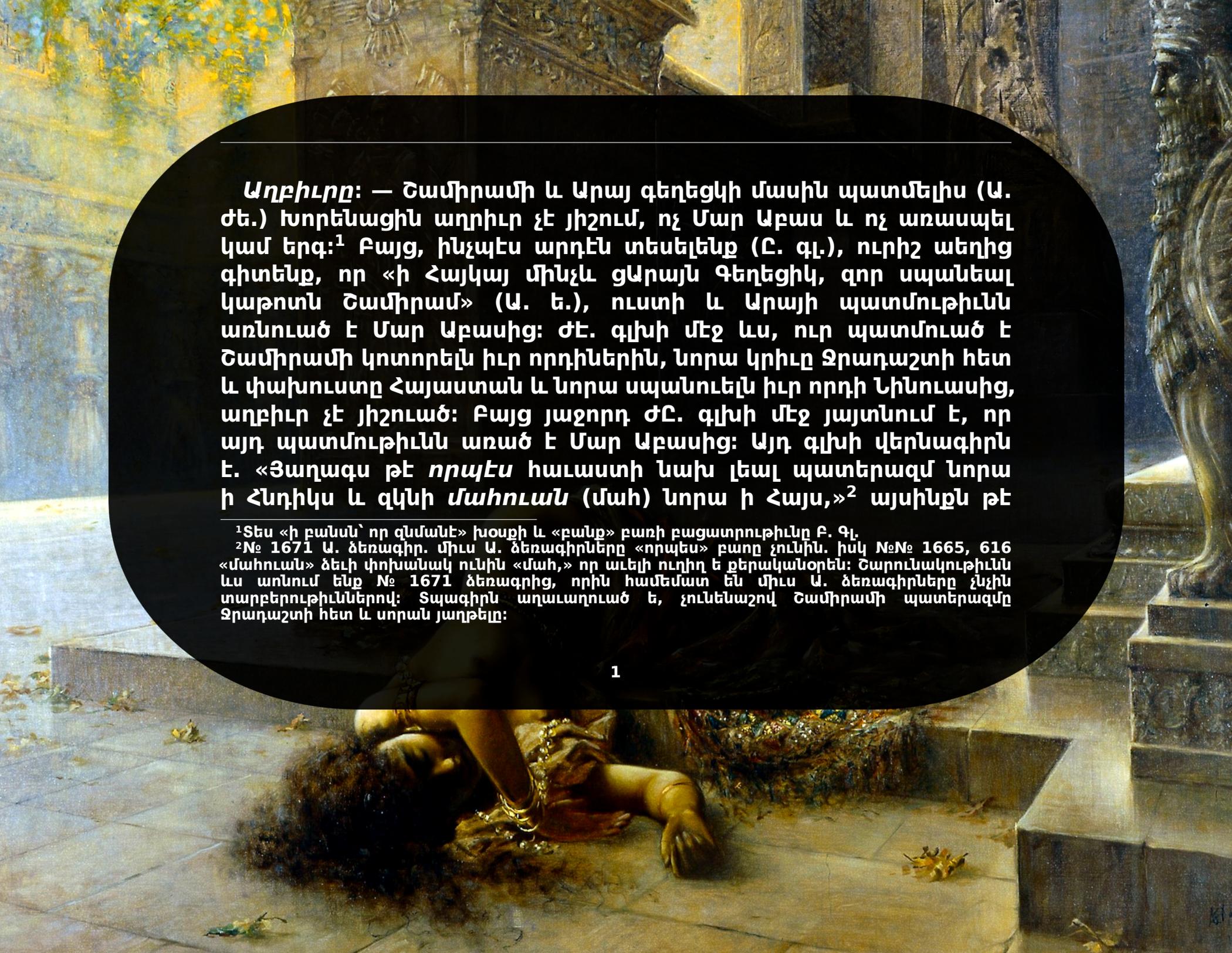
Գրեց Մանուկ Աբեղյան

Արարատ: Ամսագիր կրօնական, պատմական, բանասիրական եւ բարոյական գիտելեաց

Էջմիածին 1901

Solar Anamnesis Edition

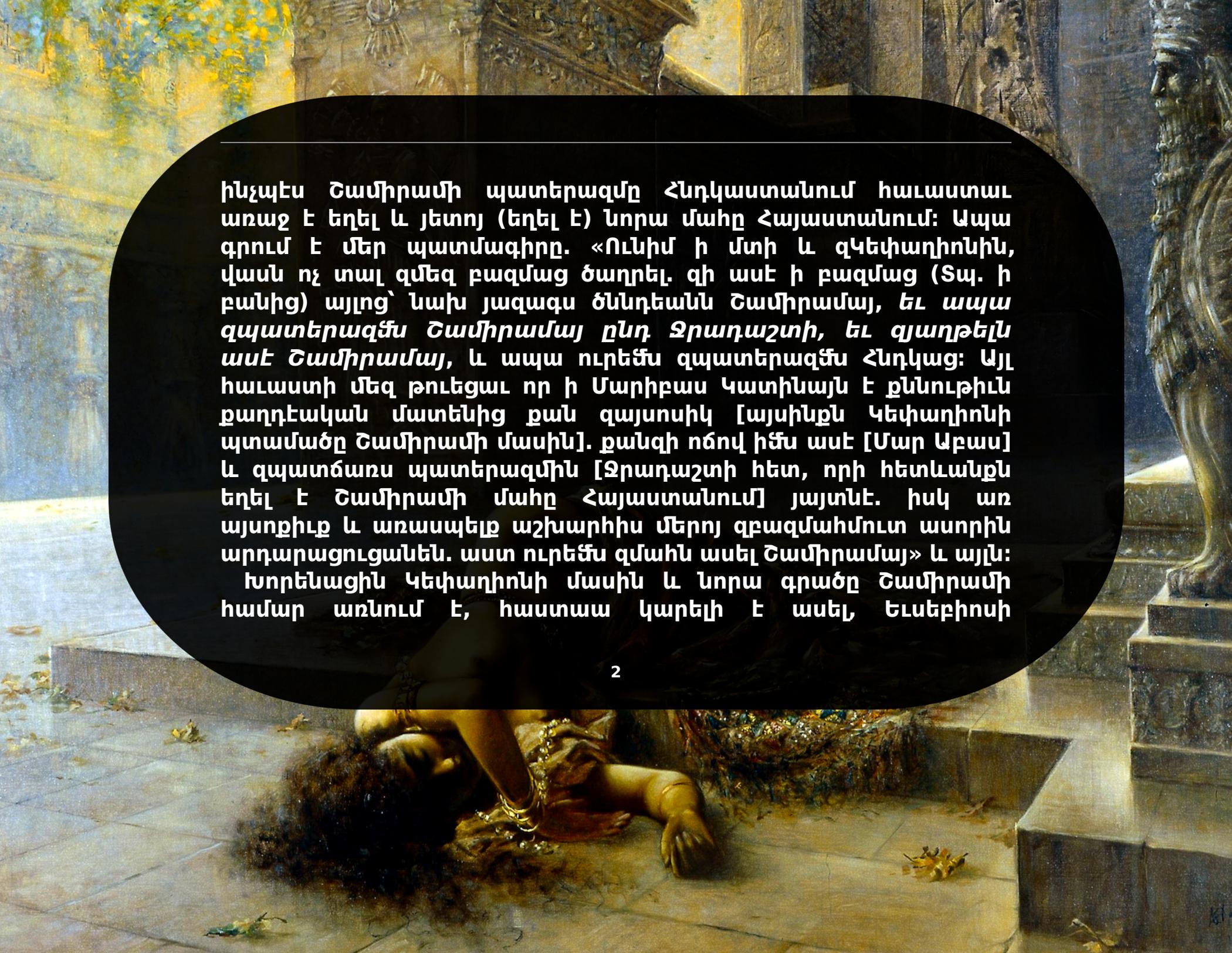
Attribution-ShareAlike 4.0 International

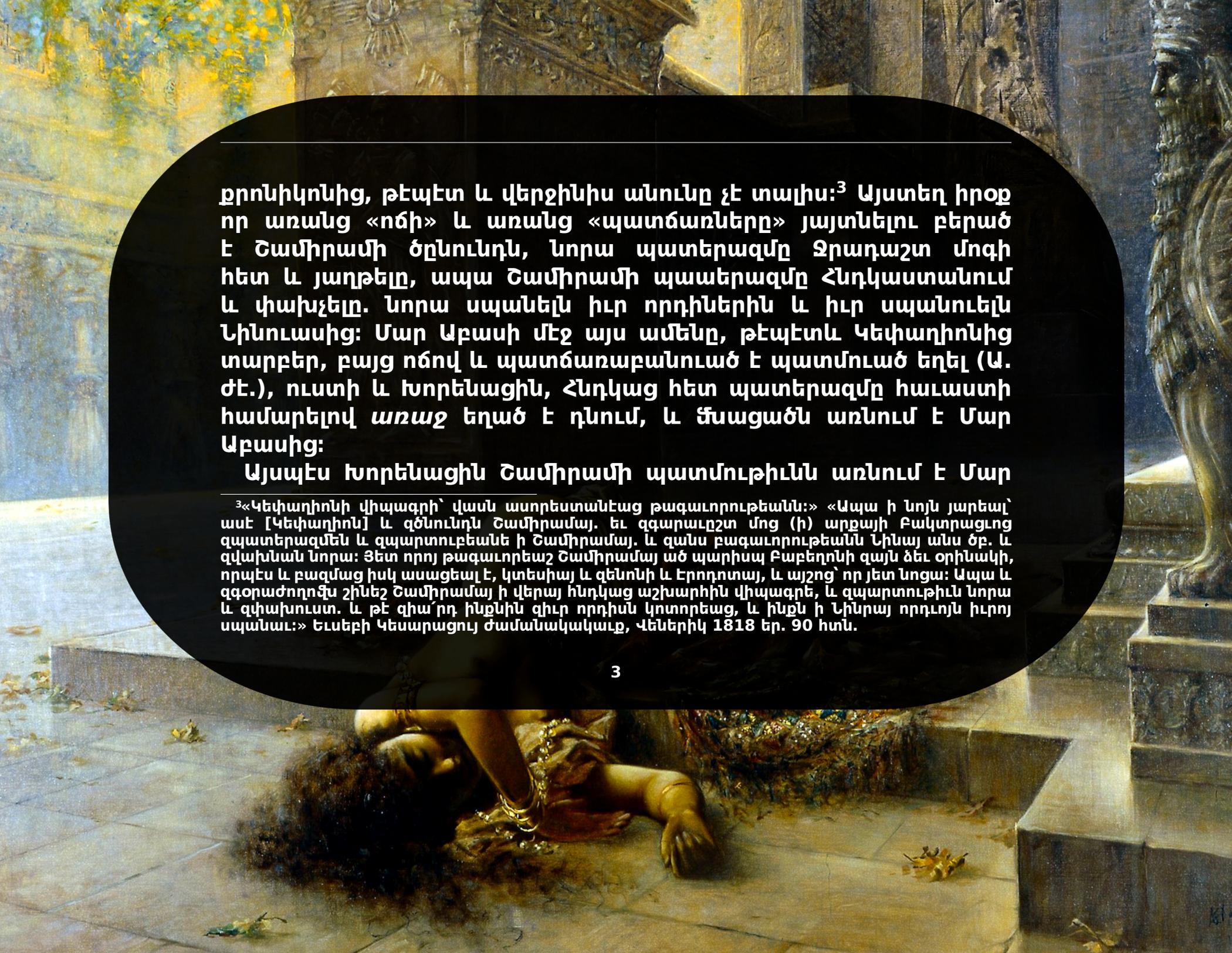
Աղբիւրը: — Շամիրամի և Արայ գեղեցկի մասին պատմելիս (Ա. Ժե.) Խորենացին աղբիւր չէ յիշում, ոչ Մար Աբաս և ոչ առասպել կամ երգ:¹ Բայց, ինչպէս արդէն տեսելէնք (Ը. գլ.), ուրիշ աեղից գիտենք, որ «ի Հայկայ մինչև ցԱրայն Գեղեցիկ, զոր սպանեալ կաթոնն Շամիրամ» (Ա. Ե.), ուստի և Արայի պատմութիւնն առնուած է Մար Աբասից: ԺԵ. գլխի մէջ ևս, ուր պատմուած է Շամիրամի կոտորելն իւր որդիներին, նորա կրիւը Ջրադաշտի հետ և փախուստը Հայաստան և նորա սպանուելն իւր որդի Նինուասից, աղբիւր չէ յիշուած: Բայց յաջորդ ԺԸ. գլխի մէջ յայտնում է, որ այդ պատմութիւնն առած է Մար Աբասից: Այդ գլխի վերնագիրն է. «Յաղագս թէ որպէս հաւաստի նախ լեալ պատերազմ նորա ի Հնդիկս և զկնի մահուան (մահ) նորա ի Հայս,»² այսինքն թէ

¹Տես «ի բանսն՝ որ զնմանէ» խօսքի և «բանք» բառի բացատրութիւնը Բ. Գլ.

²№ 1671 Ա. ձեռագիր. միւս Ա. ձեռագիրները «որպէս» բառը չունին. իսկ №№ 1665, 616 «մահուան» ձեւի փոխանակ ունին «մահ,» որ աւելի ուղիղ է քերականօրէն: Շարունակութիւնն ևս առնում ենք № 1671 ձեռագրից, որին համեմատ են միւս Ա. ձեռագիրները չնչին տարբերութիւններով: Տպագիրն աղաւաղուած է, չունենաշով Շամիրամի պատերազմը Ջրադաշտի հետ և սորան յաղթելը:

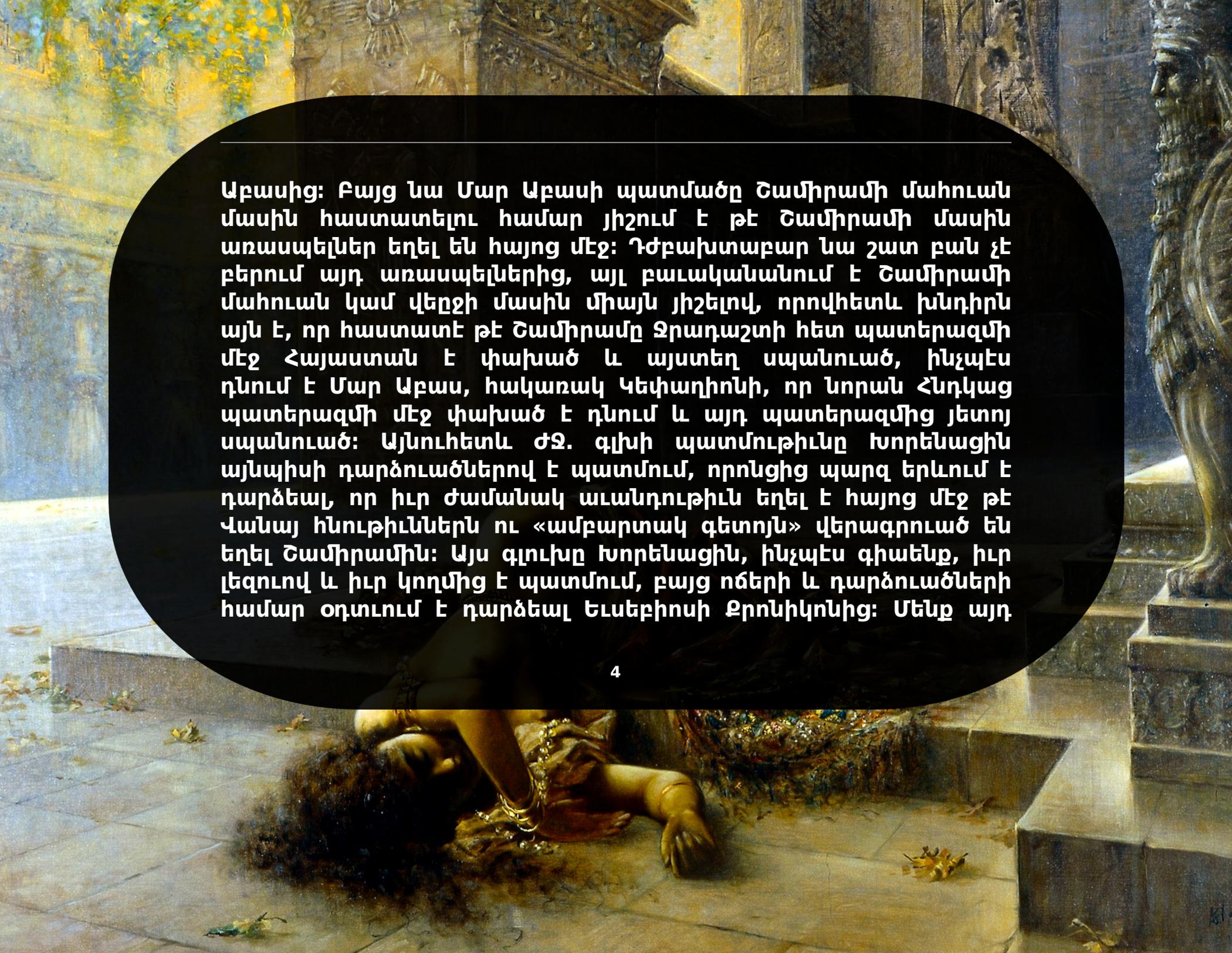
ինչպես Շամիրամի պատերազմը Հնդկաստանում հաւաստաւ առաջ է եղել և յետոյ (եղել է) նորա մահը Հայաստանում: Ապա գրում է մեր պատմագիրը. «Ունիմ ի մտի և գԿեփաղիոնին, վասն ոչ տալ զմեզ բազմաց ծաղրել, զի ասէ ի բազմաց (Տպ. ի բանից) այլոց՝ նախ յազազս ծննդեանն Շամիրամայ, *եւ ապա զպատերազմս Շամիրամայ ընդ Ջրադաշտի, եւ զյաղթելն ասէ Շամիրամայ*, և ապա ուրե՛մս զպատերազմս Հնդկաց: Այլ հաւաստի մեզ թուեցաւ որ ի Մարիբաս Կատինայն է քննութիւն քաղդէական մատենից քան զայսոսիկ [այսինքն Կեփաղիոնի պտամածը Շամիրամի մասին]. քանզի ոճով ի՛մս ասէ [Մար Աբաս] և զպատճառս պատերազմին [Ջրադաշտի հետ, որի հետևանքն եղել է Շամիրամի մահը Հայաստանում] յայտնէ. իսկ առ այսօրիւք և առասպելք աշխարհիս մերոյ զբազմահմուտ ասորին արդարացուցանեն. աստ ուրե՛մս զմահն ասել Շամիրամայ» և այլն: Խորենացին Կեփաղիոնի մասին և նորա գրածը Շամիրամի համար առնում է, հաստաա կարելի է ասել, Եւսեբիոսի

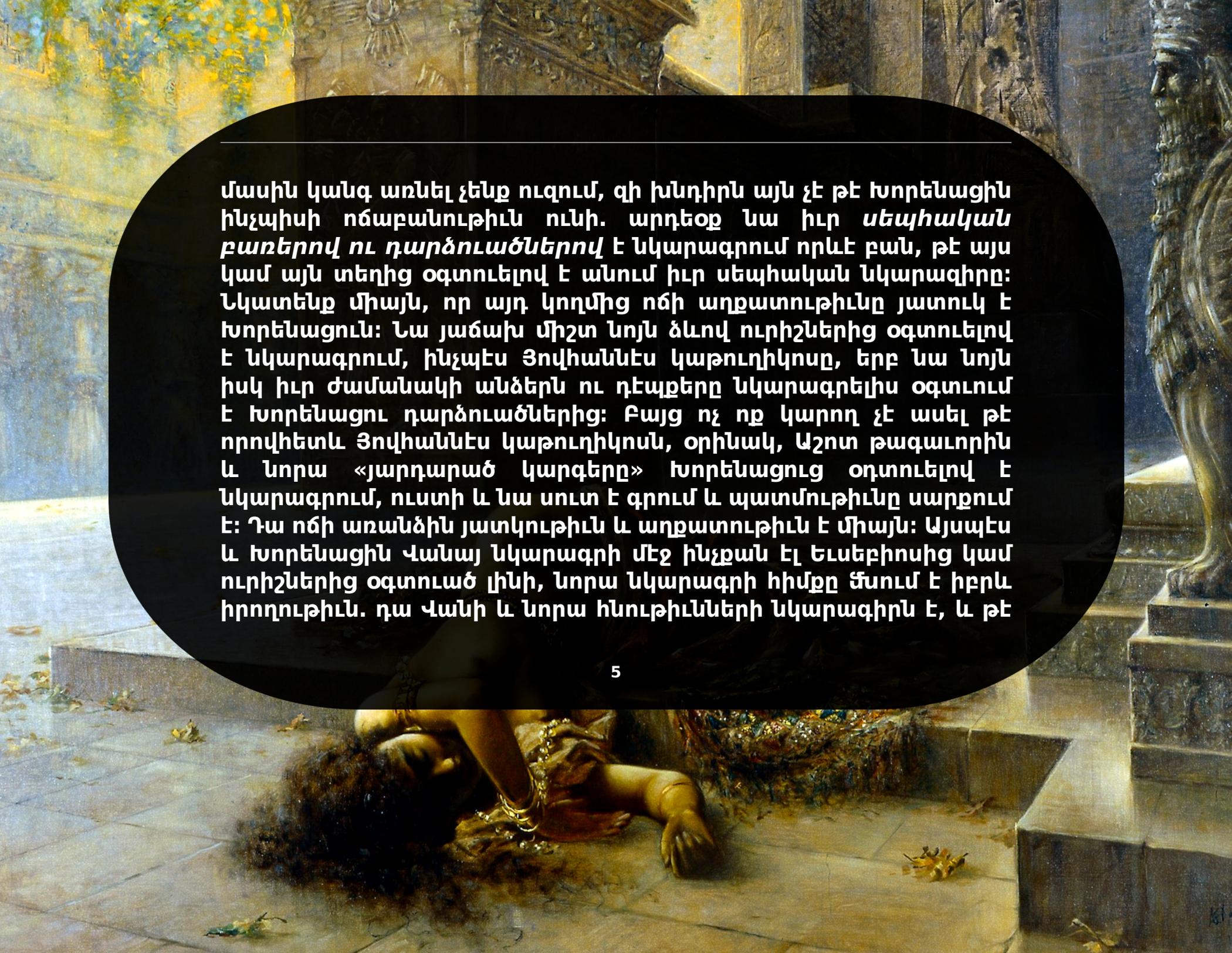
քրոնիկոնից, թեպետ և վերջինիս անունը չէ տալիս:³ Այստեղ իրօք որ առանց «ոճի» և առանց «պատճառները» յայտնելու բերած է Շամիրամի ծընունդն, նորա պատերազմը Ջրադաշտ մոզի հետ և յաղթելը, ապա Շամիրամի պատերազմը Հնդկաստանում և փախչելը. նորա սպանելն իւր որդիներին և իւր սպանուելն Նինուլասից: Մար Աբասի մէջ այս ամենը, թեպետև Կեփաղիոնից տարբեր, բայց ոճով և պատճառաբանուած է պատմուած եղել (Ա. Ժէ.), ուստի և Խորենացին, Հնդկաց հետ պատերազմը հաւաստի համարելով *առաջ* եղած է դնում, և ֆսացածն առնում է Մար Աբասից:

Այսպէս Խորենացին Շամիրամի պատմութիւնն առնում է Մար

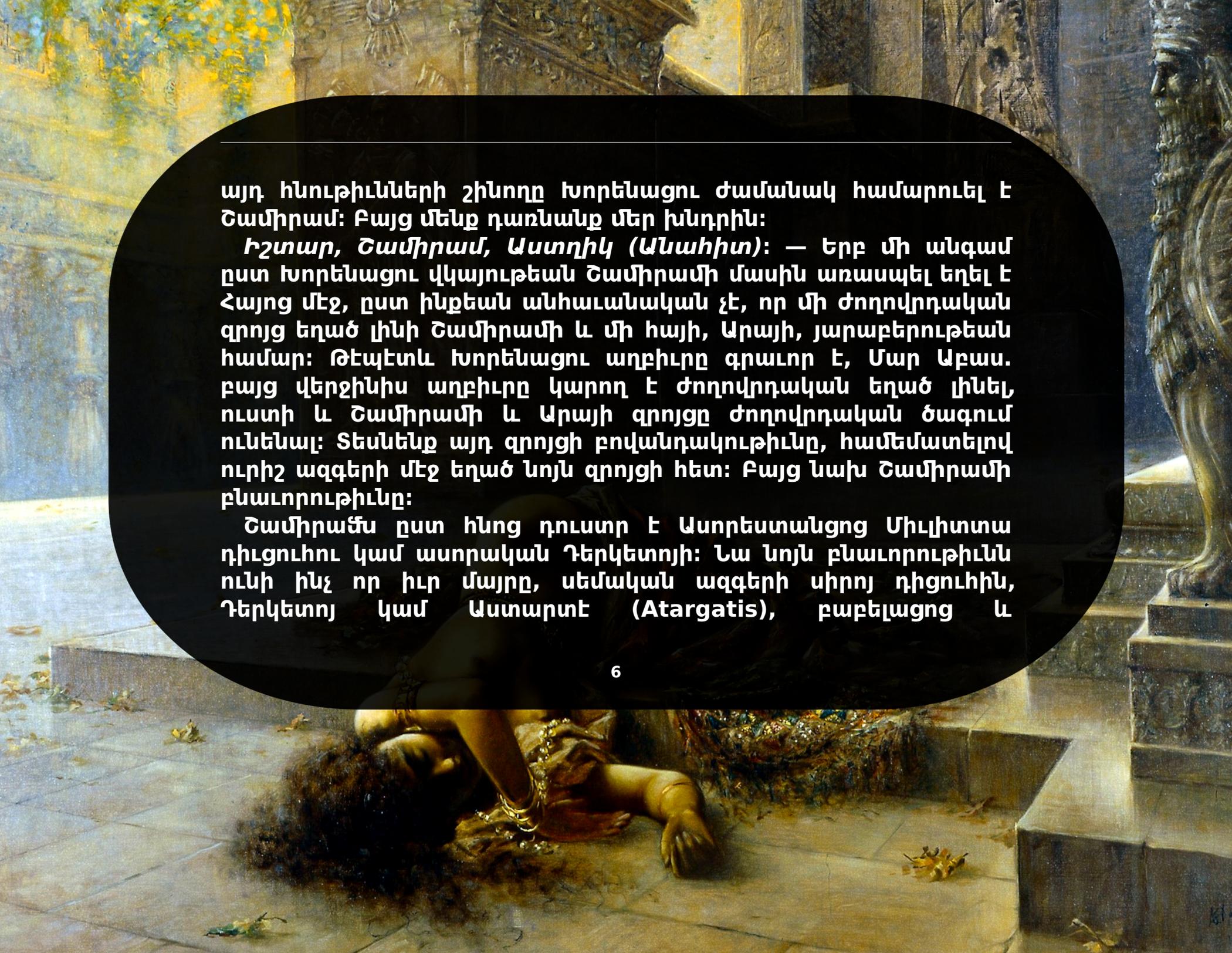
³«Կեփաղիոնի վիպագրի՝ վասն ասորեստանեաց թագաւորութեանն:» «Ապա ի նոյն յարեալ՝ ասէ [Կեփաղիոն] և գծնունդն Շամիրամայ. եւ զգարաւըշտ մոց (ի) արքայի Բակտրացոց զպատերազմեն և զպարտութեանէ ի Շամիրամայ. և զանս բագաւորութեանն Նինայ անս ծբ. և զվախնան նորա: Յետ որոյ թագաւորեաշ Շամիրամայ ած պարիսպ Բաբելոնի զայն ձեւ օրինակի, որպէս և բազմաց իսկ ասացեալ է, կտեսիայ և գենունի և Էրոդոտայ, և այշոց՝ որ յետ լոցա: Ապա և զգօրածողոջն շինեշ Շամիրամայ ի վերայ հնդկաց աշխարհին վիպագրե, և զպարտութիւն նորա և զփախուստ. և թէ զիա՛րդ ինքնին զիւր որդիսն կոտորեաց, և ինքն ի Նինրայ որդւոյն իւրոյ սպանաւ:» Եւսեբի Կեսարացոյ Ժամանակակալք, Վեներիկ 1818 եր. 90 հտն.

Աբասից: Բայց նա Մար Աբասի պատմածը Շամիրամի մահուան մասին հաստատելու համար յիշում է թե Շամիրամի մասին առասպելներ եղել են հայոց մէջ: Դժբախտաբար նա շատ բան չէ բերում այդ առասպելներից, այլ բաւականանում է Շամիրամի մահուան կամ վերջի մասին միայն յիշելով, որովհետև ինդիրն այն է, որ հաստատէ թե Շամիրամը Ջրադաշտի հետ պատերազմի մէջ Հայաստան է փախած և այստեղ սպանուած, ինչպէս դնում է Մար Աբաս, հակառակ Կեփաղիոնի, որ նորան Հնդկաց պատերազմի մէջ փախած է դնում և այդ պատերազմից յետոյ սպանուած: Այնուհետև ԺԶ. գլխի պատմութիւնը խորենացին այնպիսի դարձուածներով է պատմում, որոնցից պարզ երևում է դարձեալ, որ իւր ժամանակ աւանդութիւն եղել է հայոց մէջ թե Վանայ հնութիւններն ու «ամբարտակ գետոյն» վերագրուած են եղել Շամիրամին: Այս գլուխը խորենացին, ինչպէս գիտենք, իւր լեզուով և իւր կողմից է պատմում, բայց ոճերի և դարձուածների համար օդտւում է դարձեալ Եւսեբիոսի Քրոնիկոնից: Մենք այդ

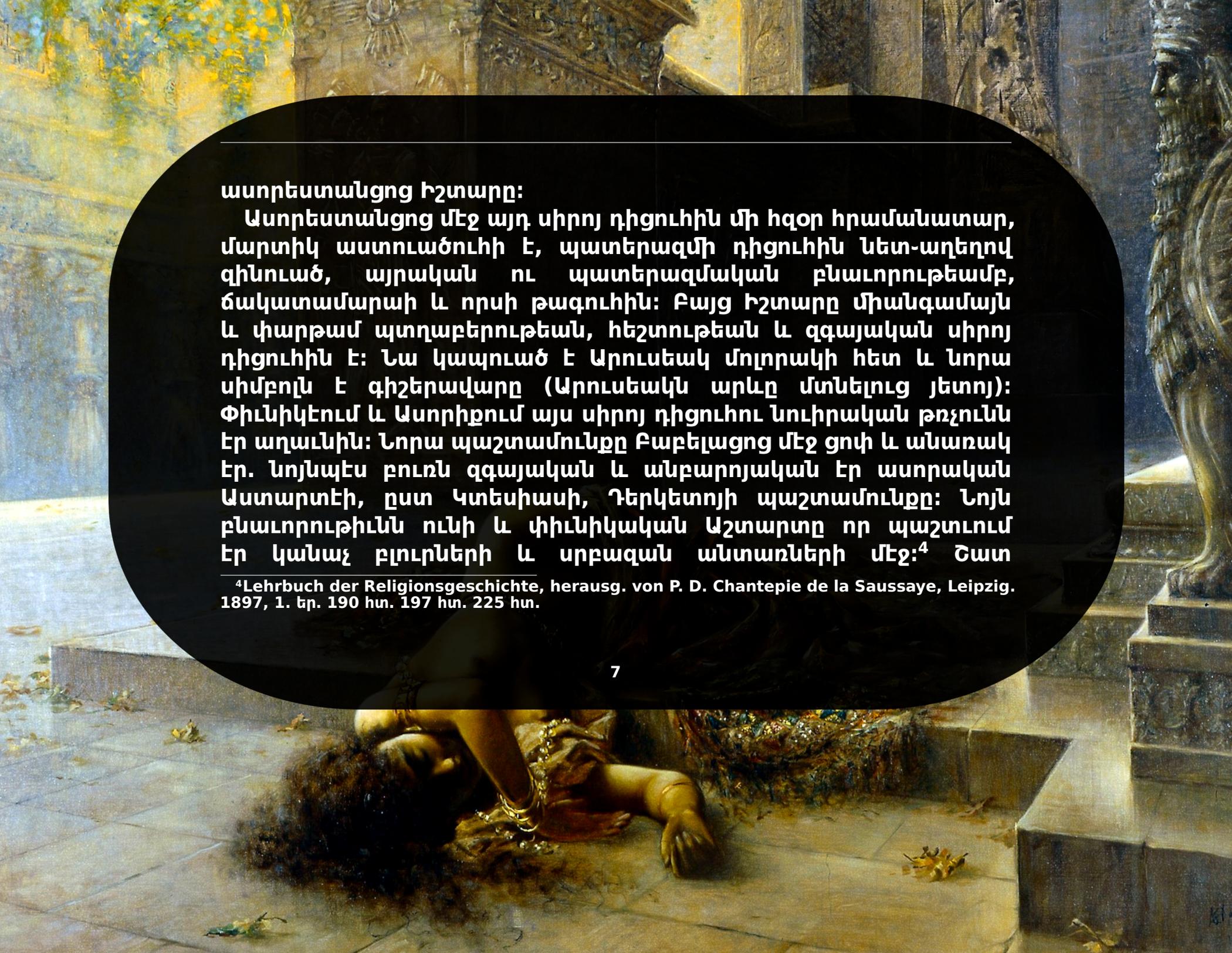
մասին կանգ առնել չենք ուզում, զի խնդիրն այն չէ թե Խորենացին
ինչպիսի ոճաբանութիւն ունի. արդեօք նա իւր *սեպհական*
բառերով ու դարձուածներով է նկարագրում որևէ բան, թէ այս
կամ այն տեղից օգտուելով է անում իւր սեպհական նկարագիրը:
Նկատենք միայն, որ այդ կողմից ոճի աղքատութիւնը յատուկ է
Խորենացուն: Նա յաճախ միշտ նոյն ձևով ուրիշներից օգտուելով
է նկարագրում, ինչպէս Յովհաննէս կաթուղիկոսը, երբ նա նոյն
իսկ իւր ժամանակի անձերն ու դէպքերը նկարագրելիս օգտուում
է Խորենացու դարձուածներից: Բայց ոչ ոք կարող չէ ասել թէ
որովհետև Յովհաննէս կաթուղիկոսն, օրինակ, Աշոտ թագաւորին
և Նորա «յարդարած կարգերը» Խորենացուց օգտուելով է
նկարագրում, ուստի և նա սուտ է գրում և պատմութիւնը սարքում
է: Դա ոճի առանձին յատկութիւն և աղքատութիւն է միայն: Այսպէս
և Խորենացին Վանայ նկարագրի մէջ ինչքան էլ Եւսեբիոսից կամ
ուրիշներից օգտուած լինի, Նորա նկարագրի հիմքը ֆսում է իբրև
իրողութիւն. դա Վանի և Նորա հնութիւնների նկարագիրն է, և թէ

այդ հնուօրինակների շինողը խորենացու ժամանակ համարուել է
Շամիրամ: Բայց մենք դառնանք մեր ինդրին:

Իշտար, Շամիրամ, Աստղիկ (Անահիտ): — Երբ մի անգամ
ըստ խորենացու վկայութեան Շամիրամի մասին առասպել եղել է
Հայոց մէջ, ըստ ինքեան անհաւանական չէ, որ մի ժողովրդական
գրոյց եղած լինի Շամիրամի և մի հայի, Արայի, յարաբերութեան
համար: Թեպէտև խորենացու աղբիւրը գրաւոր է, Մար Աբաս.
բայց վերջինիս աղբիւրը կարող է ժողովրդական եղած լինել,
ուստի և Շամիրամի և Արայի գրոյցը ժողովրդական ծագում
ունենալ: Տեսնենք այդ գրոյցի բովանդակութիւնը, համեմատելով
ուրիշ ազգերի մէջ եղած նոյն գրոյցի հետ: Բայց նախ Շամիրամի
բնաւորութիւնը:

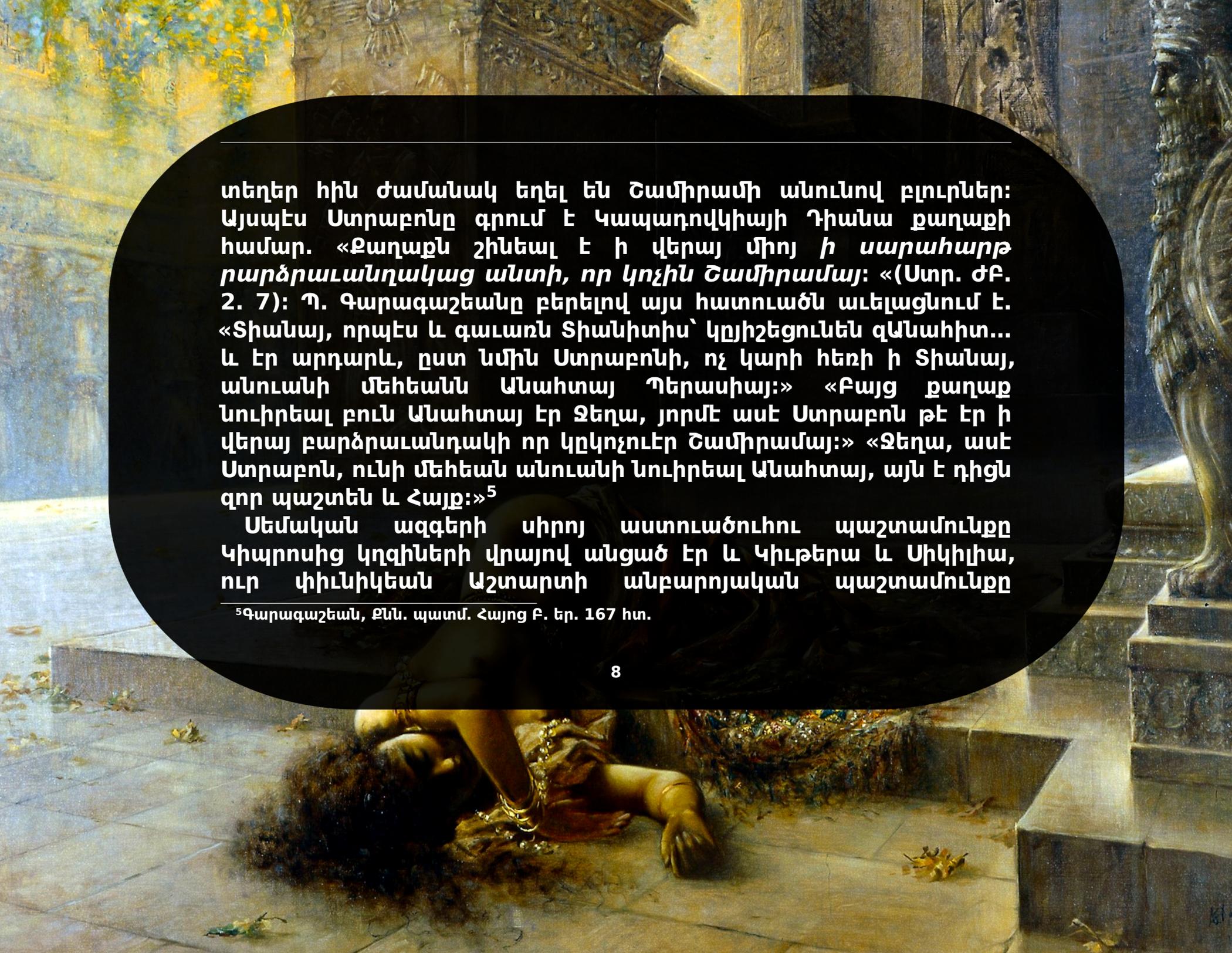
Շամիրամն ըստ հնոց դուստր է Ասորեստանացոց Միլիտտա
դիւցունիւ կամ ասորական Դերկետոյի: Նա նոյն բնաւորութիւն
ունի ինչ որ իւր մայրը, սեմական ազգերի սիրոյ դիցունիւ,
Դերկետոյ կամ Աստարտէ (Atargatis), բաբելացոց և

ասորեստանցոց Իշտարը:

Ասորեստանցոց մէջ այդ սիրոյ դիցուհին մի հզօր հրամանատար, մարտիկ աստուածուհի է, պատերազմի դիցուհին նետ-աղեղով գինուած, այրական ու պատերազմական բնաւորութեամբ, ճակատամարտի և որսի թագուհին: Բայց Իշտարը միանգամայն և փարթամ պտղաբերութեան, հեշտութեան և զգայական սիրոյ դիցուհին է: Նա կապուած է Արուսեակ մոլորակի հետ և Նորա սիմբոլն է գիշերավարը (Արուսեակն արևը մտնելուց յետոյ): Փիւնիկեում և Ասորիքում այս սիրոյ դիցուհու նուիրական թռչունն էր աղանիւն: Նորա պաշտամունքը Բաբելացոց մէջ ցոփ և անառակ էր. Նոյնպէս բուն զգայական և անբարոյական էր ասորական Աստարտէի, ըստ Կտեսիասի, Դերկետոյի պաշտամունքը: Նոյն բնաւորութիւնն ունի և փիւնիկական Աշտարտը որ պաշտուում էր կանաչ բլուրների և սրբազան անտառների մէջ:⁴ Շատ

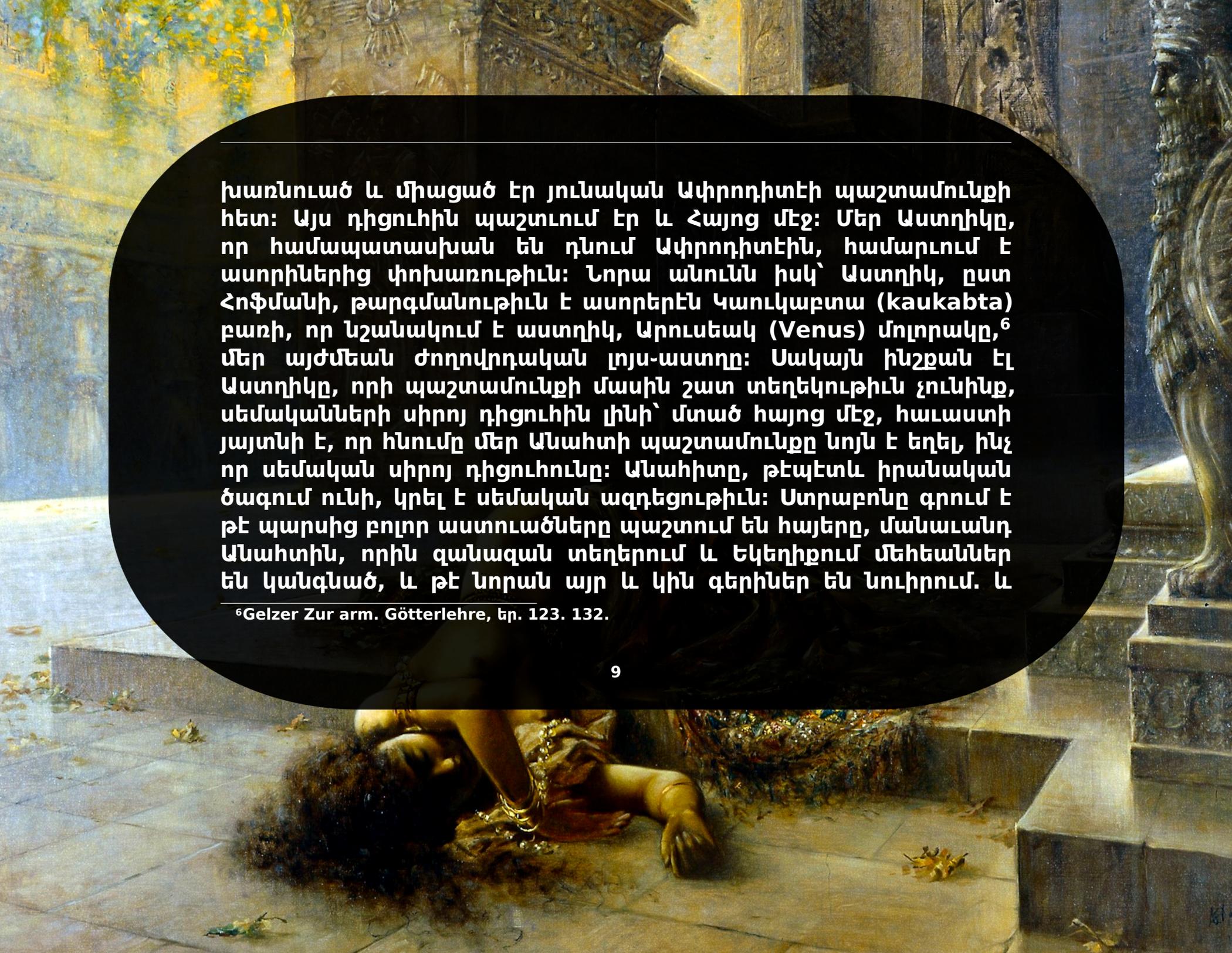
⁴Lehrbuch der Religionsgeschichte, herausg. von P. D. Chantepie de la Saussaye, Leipzig. 1897, 1. եր. 190 հւ. 197 հւ. 225 հւ.

տեղեր հին ժամանակ եղել են Շամիրամի անունով բլուրներ: Այսպես Ստրաբոնը գրում է Կապադովկիայի Դիանա քաղաքի համար. «Քաղաքն շինեալ է ի վերայ միոյ ի սարահարթ րարծրաւանդակաց անտի, որ կոչին Շամիրամայ:» («Ստր. ԺԲ. 2. 7): Պ. Գարագաշեանը բերելով այս հատուածն անելացնում է. «Տիանայ, որպէս և գաւառն Տիանիտիս՝ կըլիշեցունեն զԱնահիտ... և Էր արդարև, ըստ նմին Ստրաբոնի, ոչ կարի հեռի ի Տիանայ, անուանի մեհեանն Անահտայ Պերասիայ:» «Բայց քաղաք նուիրեալ բուն Անահտայ Էր Ձեղա, յորմէ ասէ Ստրաբոն թէ Էր ի վերայ բարձրաւանդակի որ կըկոչուէր Շամիրամայ:» «Ձեղա, ասէ Ստրաբոն, ունի մեհեան անուանի նուիրեալ Անահտայ, այն է դիցն զոր պաշտեն և Հայք:»⁵

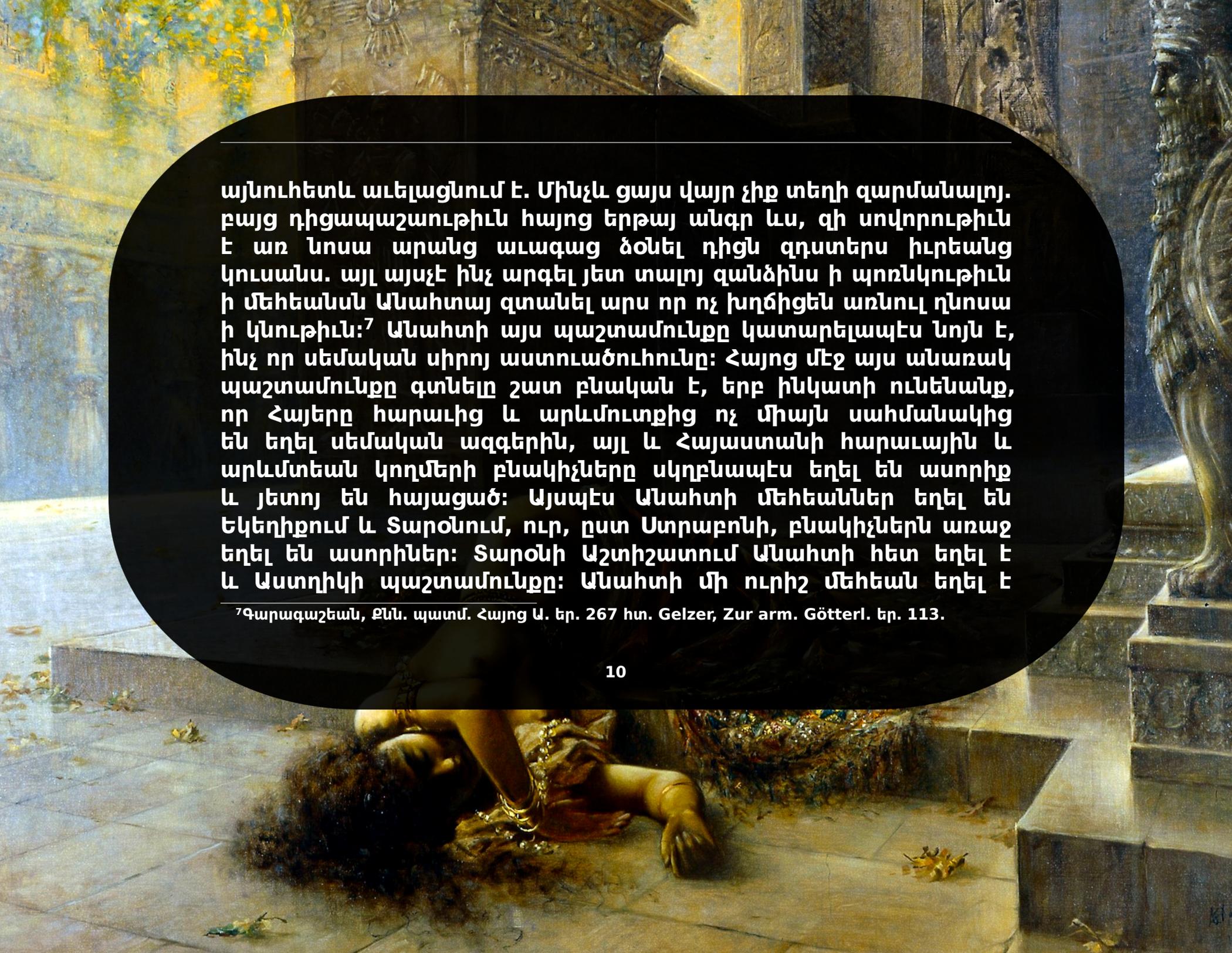
Սեմական ազգերի սիրոյ աստուածուհու պաշտամունքը Կիպրոսից կղզիների վրայով անցած էր և Կիւթերա և Սիկիլիա, ուր փիւնիկեան Աշտարտի անբարոյական պաշտամունքը

⁵Գարագաշեան, Քնն. պատմ. Հայոց Բ. եր. 167 հտ.

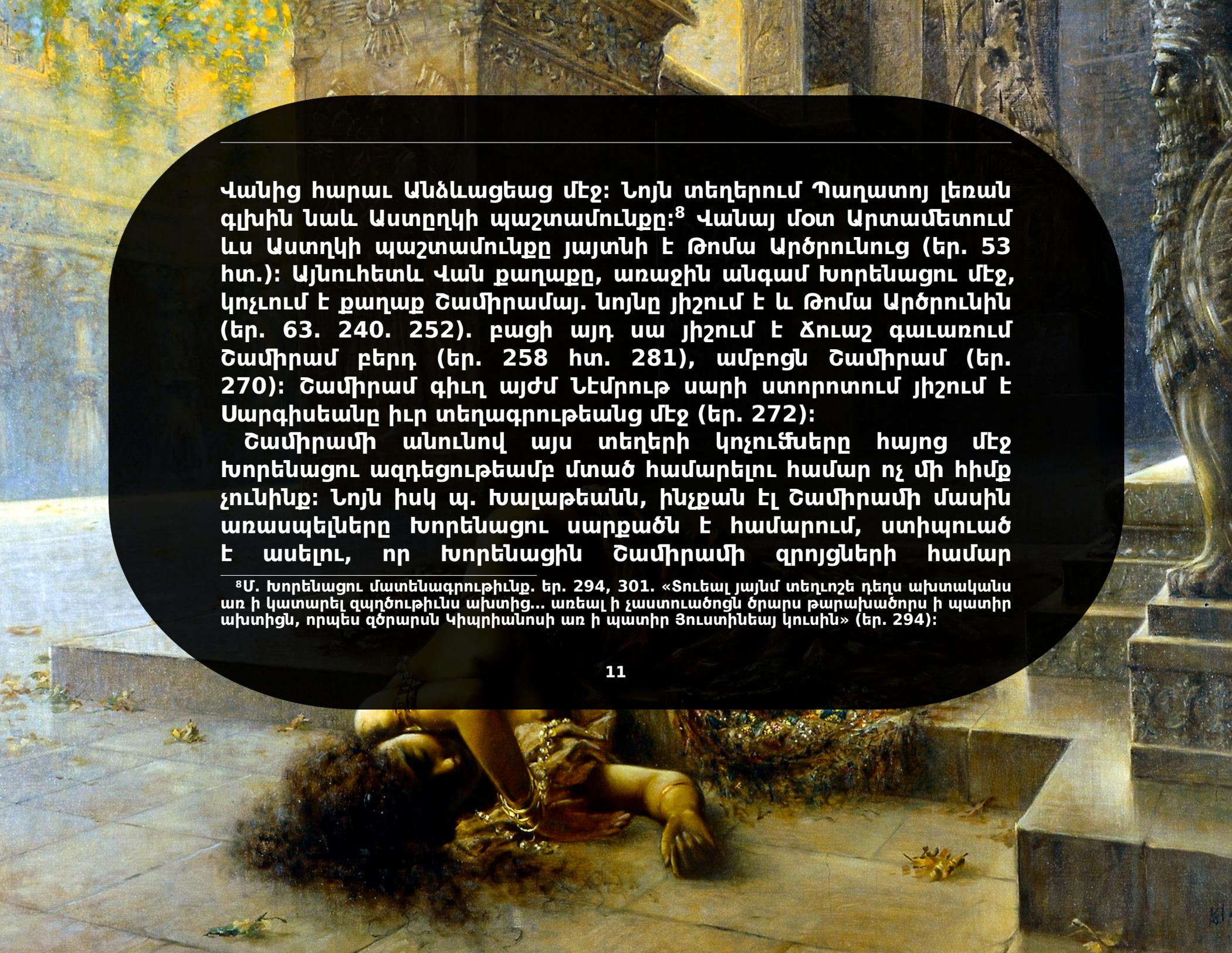
խառնուած և միացած էր յունական Ափրոդիտէի պաշտամունքի հետ: Այս դիցուհին պաշտուում էր և Հայոց մէջ: Մեր Աստղիկը, որ համապատասխան են դնում Ափրոդիտէին, համարում է ասորիներից փոխառութիւն: Նորա անունն իսկ՝ Աստղիկ, ըստ Հոֆմանի, թարգմանութիւն է ասորերէն Կաուկաբտա (kaukabta) բառի, որ նշանակում է աստղիկ, Արուսեակ (Venus) մոլորակը,⁶ մեր այժմեան ժողովրդական լոյս-աստղը: Սակայն ինչքան էլ Աստղիկը, որի պաշտամունքի մասին շատ տեղեկութիւն չունինք, սեմականների սիրոյ դիցուհին լինի՝ մտած հայոց մէջ, հաւաստի յայտնի է, որ հնումը մեր Անահտի պաշտամունքը նոյն է եղել, ինչ որ սեմական սիրոյ դիցուհունը: Անահիտը, թեպէտև իրանական ծագում ունի, կրել է սեմական ազդեցութիւն: Ստրաբոնը գրում է թէ պարսից բոլոր աստուածները պաշտում են հայերը, մանաւանդ Անահտին, որին զանազան տեղերում և եկեղիքում մեհեաններ են կանգնած, և թէ նորան այր և կին գերիներ են նուիրում. և

⁶Gelzer Zur arm. Götterlehre, եր. 123. 132.

այնուհետև աւելացնում է. Մինչև ցայս վայր չիք տեղի զարմանալոյ. բայց դիցապաշաուրօին հայոց երթայ անգր ևս, զի սովորութիւն է առ նոսա արանց աւագաց ձօնել դիցն զդստերս իւրեանց կուսանս. այլ այսչէ ինչ արգել յետ տալոյ զանձինս ի պոռնկութիւն ի մեհեանսն Անահտայ զտանել արս որ ոչ խղճիցեն առնուլ ղնոսա ի կնութիւն:⁷ Անահտի այս պաշտամունքը կատարելապէս նոյն է, ինչ որ սեմական սիրոյ աստուածուհունը: Հայոց մէջ այս անառակ պաշտամունքը գտնելը շատ բնական է, երբ ինկատի ունենանք, որ Հայերը հարաւից և արևմուտքից ոչ միայն սահմանակից են եղել սեմական ազգերին, այլ և Հայաստանի հարաւային և արևմտեան կողմերի բնակիչները սկզբնապէս եղել են ասորիք և յետոյ են հայացած: Այսպէս Անահտի մեհեաններ եղել են Եկեղիքում և Տարօնում, ուր, ըստ Ստրաբոնի, բնակիչներն առաջ եղել են ասորիներ: Տարօնի Աշտիշատում Անահտի հետ եղել է և Աստղիկի պաշտամունքը: Անահտի մի ուրիշ մեհեան եղել է

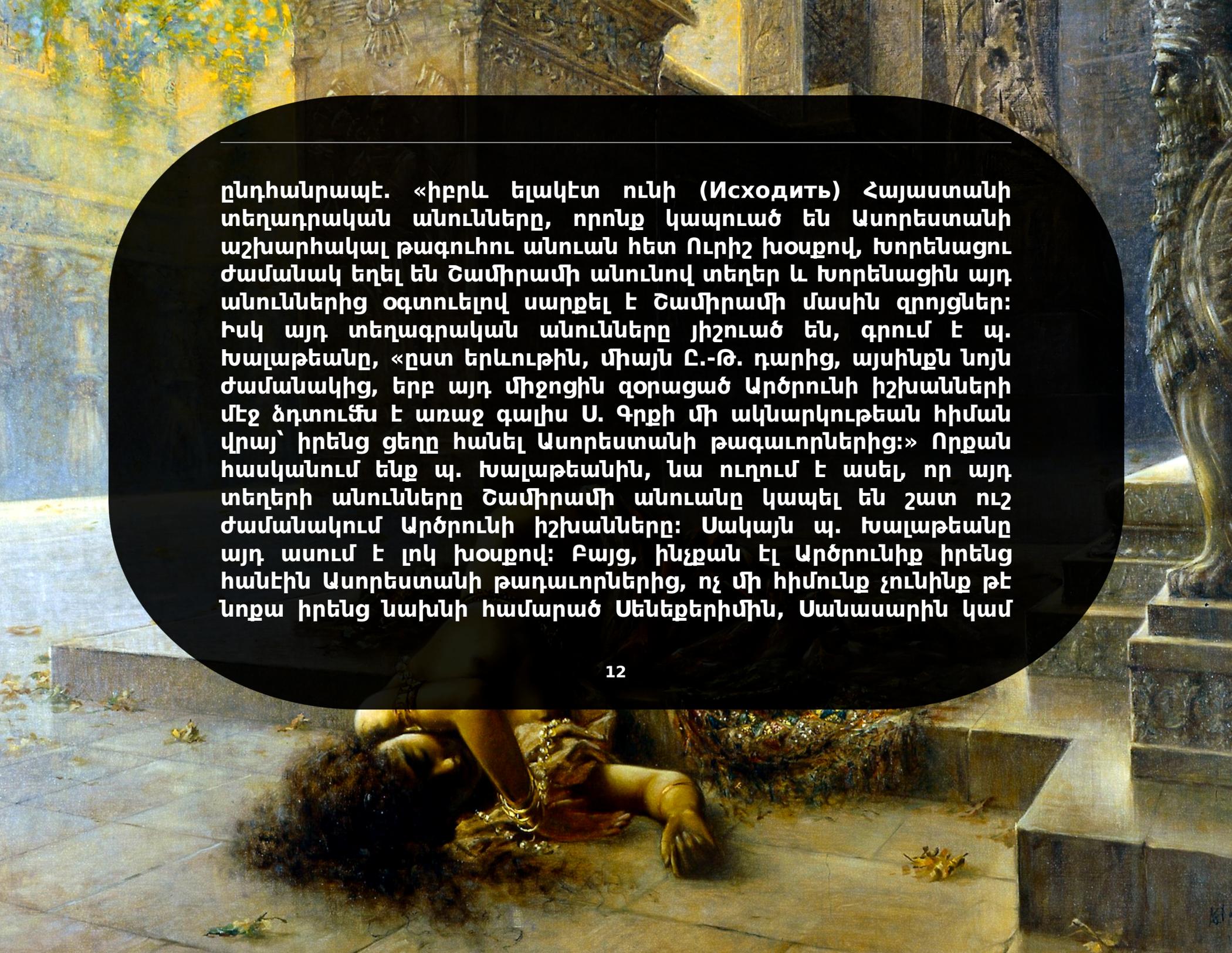
⁷Գարագաշեան, Քնն. պատմ. Հայոց Ա. եր. 267 հտ. Gelzer, Zur arm. Götterl. եր. 113.

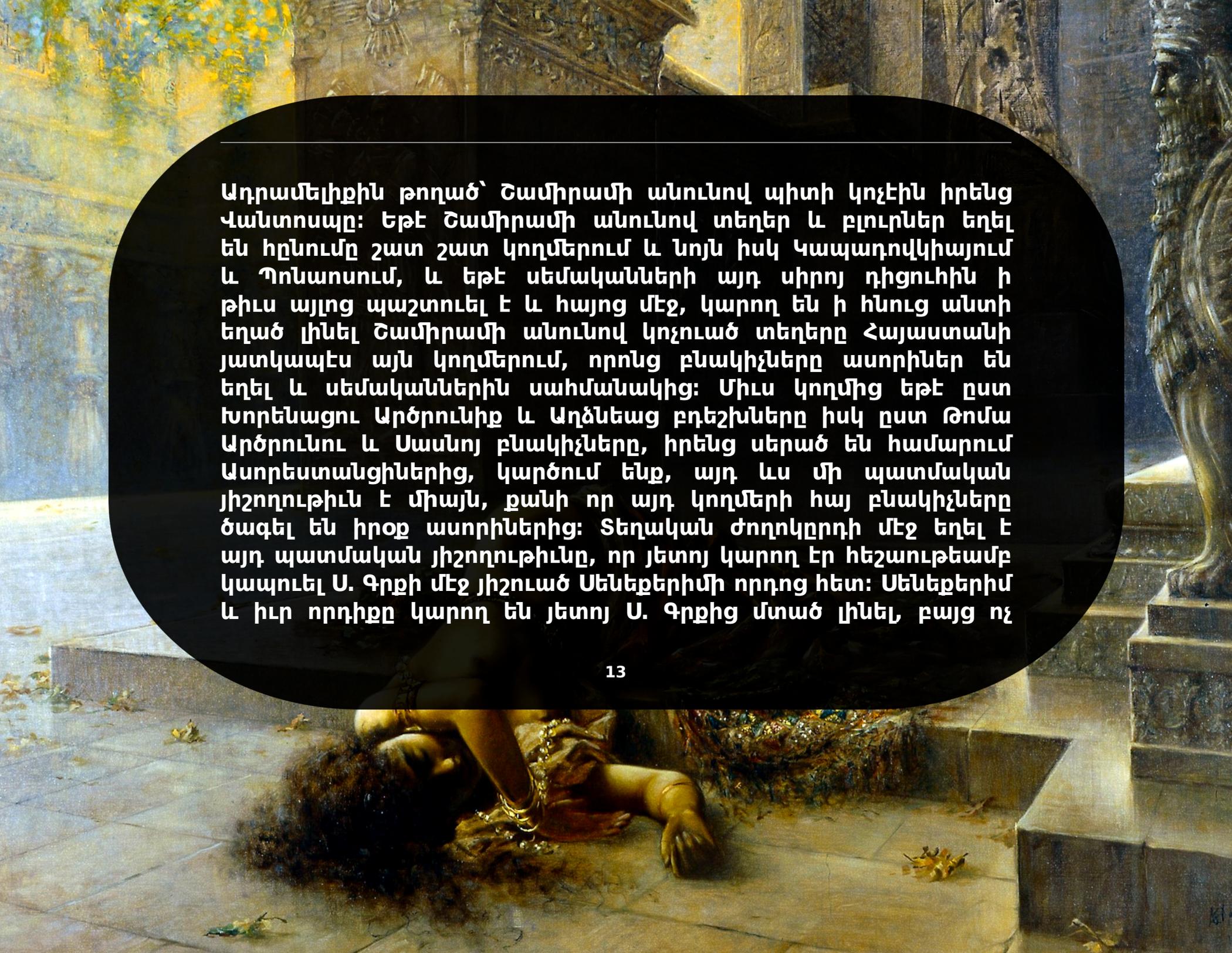
Վանից հարաւ Անձևացեաց մէջ: Նոյն տեղերում Պաղատոյ լեռան գլխին նաև Աստղղկի պաշտամունքը:⁸ Վանայ մօտ Արտամետում ևս Աստղկի պաշտամունքը յայտնի է Թոմա Արծրունուց (Եր. 53 հտ.): Այնուհետև Վան քաղաքը, առաջին անգամ Խորենացու մէջ, կոչւում է քաղաք Շամիրամայ. նոյնը յիշում է և Թոմա Արծրունին (Եր. 63. 240. 252). բացի այդ սա յիշում է Ճուլաշ գաւառում Շամիրամ բերդ (Եր. 258 հտ. 281), ամբոցն Շամիրամ (Եր. 270): Շամիրամ գիւղ այժմ Նէմրուք սարի ստորոտում յիշում է Սարգիսեանը իւր տեղագրութեանց մէջ (Եր. 272):

Շամիրամի անունով այս տեղերի կոչումները հայոց մէջ Խորենացու ազդեցութեամբ մտած համարելու համար ոչ մի հիմք չունինք: Նոյն իսկ պ. Խալաթեանն, ինչքան էլ Շամիրամի մասին առասպելները Խորենացու սարքածն է համարում, ստիպուած է ասելու, որ Խորենացին Շամիրամի գրոյցների համար

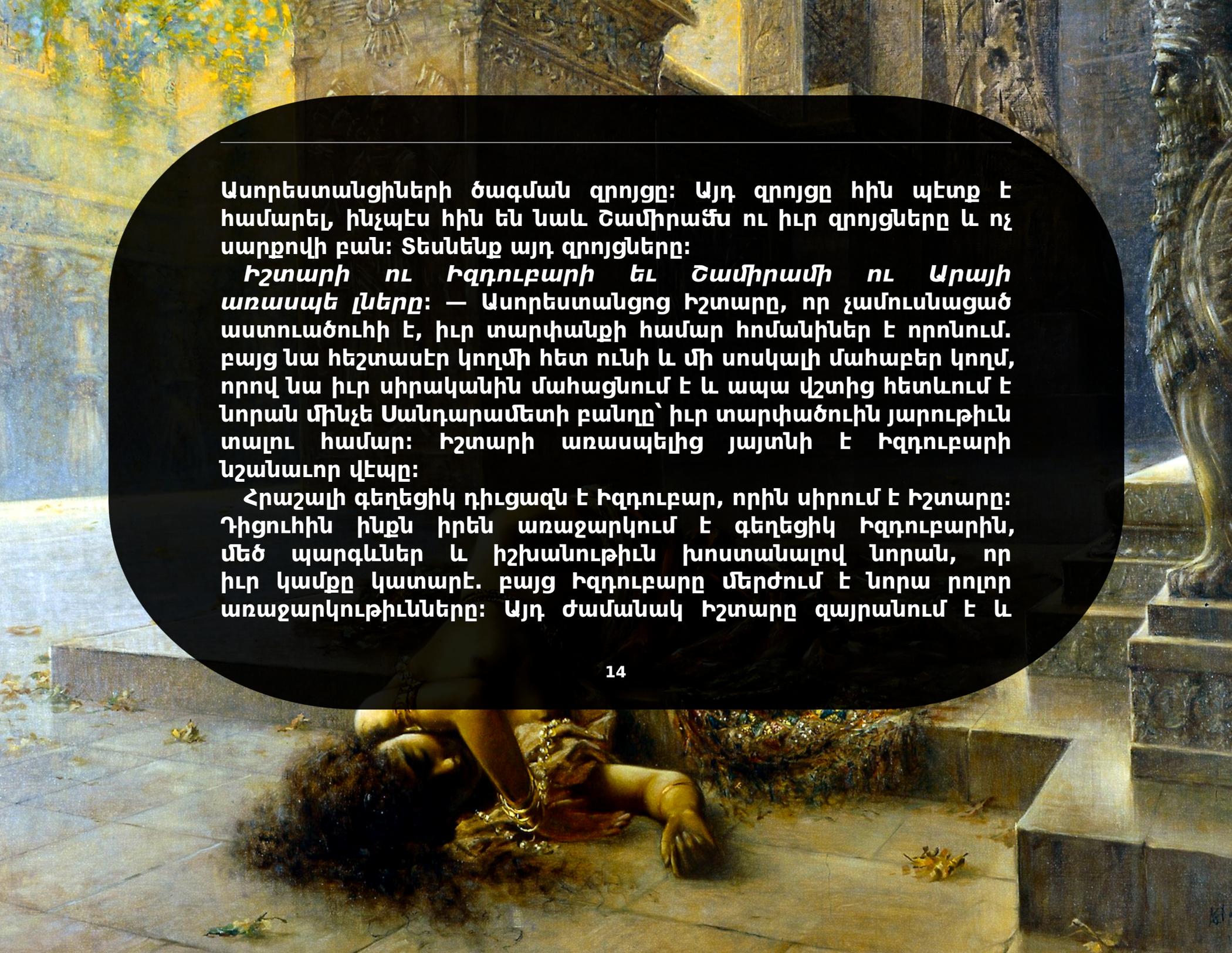
⁸Մ. Խորենացու մատենագրութիւնք. Եր. 294, 301. «Տուեալ յայնմ տեղոշէ դեղս ախտականս առ ի կատարել գաղծութիւնս ախտից... առեալ ի չաստուածոցն ծրարս թարախածորս ի պատիր ախտիցն, որպէս զծրարսն Կիպրիանոսի առ ի պատիր Յուստինեայ կուսին» (Եր. 294):

ընդհանրապես. «Իբրև ելակետ ունի (Исходить) Հայաստանի տեղադրական անունները, որոնք կապուած են Ասորեստանի աշխարհակալ թագուհու անուան հետ Ուրիշ խօսքով, Խորենացու ժամանակ եղել են Շամիրամի անունով տեղեր և Խորենացին այդ անուններից օգտուելով սարքել է Շամիրամի մասին գրոյցներ: Իսկ այդ տեղագրական անունները յիշուած են, գրում է պ. Խալաթեանը, «ըստ երևութին, միայն Ը.-Թ. դարից, այսինքն նոյն ժամանակից, երբ այդ միջոցին զօրացած Արծրունի իշխանների մէջ ձդտուճա է առաջ գալիս Ս. Գրքի մի ակնարկութեան հիման վրայ՝ իրենց ցեղը հանել Ասորեստանի թագաւորներից:» Որքան հասկանում ենք պ. Խալաթեանին, նա ուղղում է ասել, որ այդ տեղերի անունները Շամիրամի անուանը կապել են շատ ուշ ժամանակում Արծրունի իշխանները: Սակայն պ. Խալաթեանը այդ ասում է լոկ խօսքով: Բայց, ինչքան էլ Արծրունիք իրենց հանելին Ասորեստանի թագաւորներից, ոչ մի հիմունք չունինք թէ նորա իրենց նախնի համարած Սենեքերիմին, Սանասարին կամ

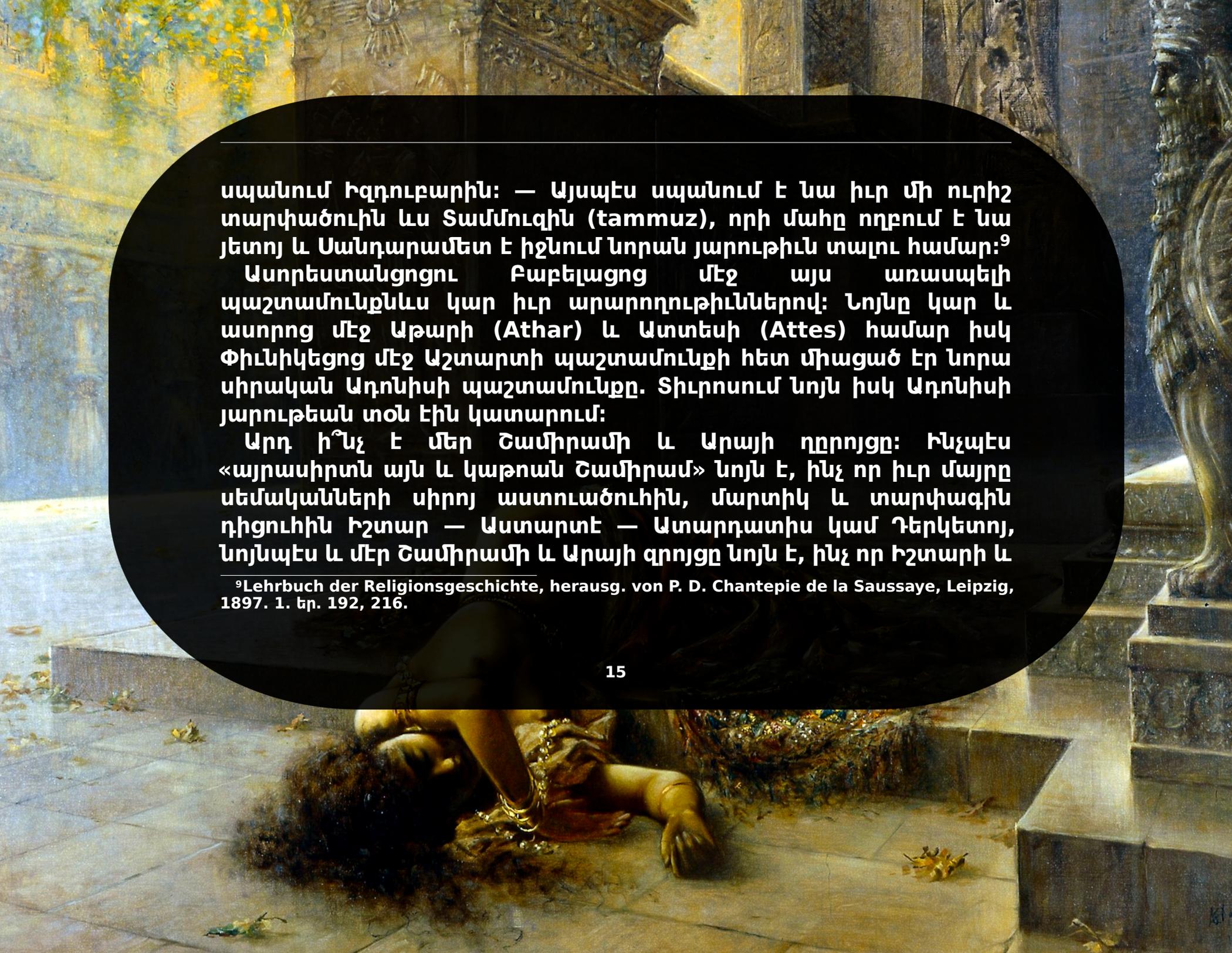
Ադրամեյիքին թողած՝ Շամիրամի անունով պիտի կոչեին իրենց
Վանտոսալը: Եթէ Շամիրամի անունով տեղեր և բլուրներ եղել
են հընումը շատ շատ կողմերում և նոյն իսկ Կապադովկիայում
և Պոնատում, և եթէ սեմականների այդ սիրոյ դիցուհին ի
թիւս այլոց պաշտուել է և հայոց մէջ, կարող են ի հնուց անտի
եղած լինել Շամիրամի անունով կոչուած տեղերը Հայաստանի
յատկապէս այն կողմերում, որոնց բնակիչները ասորիներ են
եղել և սեմականներին սահմանակից: Միւս կողմից եթէ ըստ
Խորենացու Արծրունիք և Աղձնեաց բղեշխները իսկ ըստ Թոմա
Արծրունու և Սասնոյ բնակիչները, իրենց սերած են համարում
Ասորեստանցիներից, կարծում ենք, այդ ևս մի պատմական
յիշողութիւն է միայն, քանի որ այդ կողմերի հայ բնակիչները
ծագել են իրօք ասորիներից: Տեղական ժողովրդի մէջ եղել է
այդ պատմական յիշողութիւնը, որ յետոյ կարող էր հեշաուրեամբ
կապուել Ս. Գրքի մէջ յիշուած Սենեքերիմի որդոց հետ: Սենեքերիմ
և իւր որդիքը կարող են յետոյ Ս. Գրքից մտած լինել, բայց ոչ

Ասորեստանցիների ծագման գրոյցը: Այդ գրոյցը հին պէտք է համարել, ինչպէս հին են նաև Շամիրամի ու իւր գրոյցները և ոչ սարքովի բան: Տեսնենք այդ գրոյցները:

Իշտարի ու Իզդուբարի եւ Շամիրամի ու Արայի առասպել լները: — Ասորեստանցոց Իշտարը, որ չամուսնացած աստուածուհի է, իւր տարփանքի համար հոմանիներ է որոնում. բայց նա հեշտասեր կողմի հետ ունի և մի սոսկալի մահաբեր կողմ, որով նա իւր սիրականին մահացնում է և ապա վշտից հետևում է նորան մինչեւ Սանդարամետի բանդը՝ իւր տարփածուին յարութիւն տալու համար: Իշտարի առասպելից յայտնի է Իզդուբարի նշանաւոր վէպը:

Հրաշալի գեղեցիկ դիւցազն է Իզդուբար, որին սիրում է Իշտարը: Դիցուհին ինքն իրեն առաջարկում է գեղեցիկ Իզդուբարին, մեծ պարգևներ և իշխանութիւն խոստանալով նորան, որ իւր կամքը կատարէ. բայց Իզդուբարը մերժում է նորա բոլոր առաջարկութիւնները: Այդ ժամանակ Իշտարը զայրանում է և

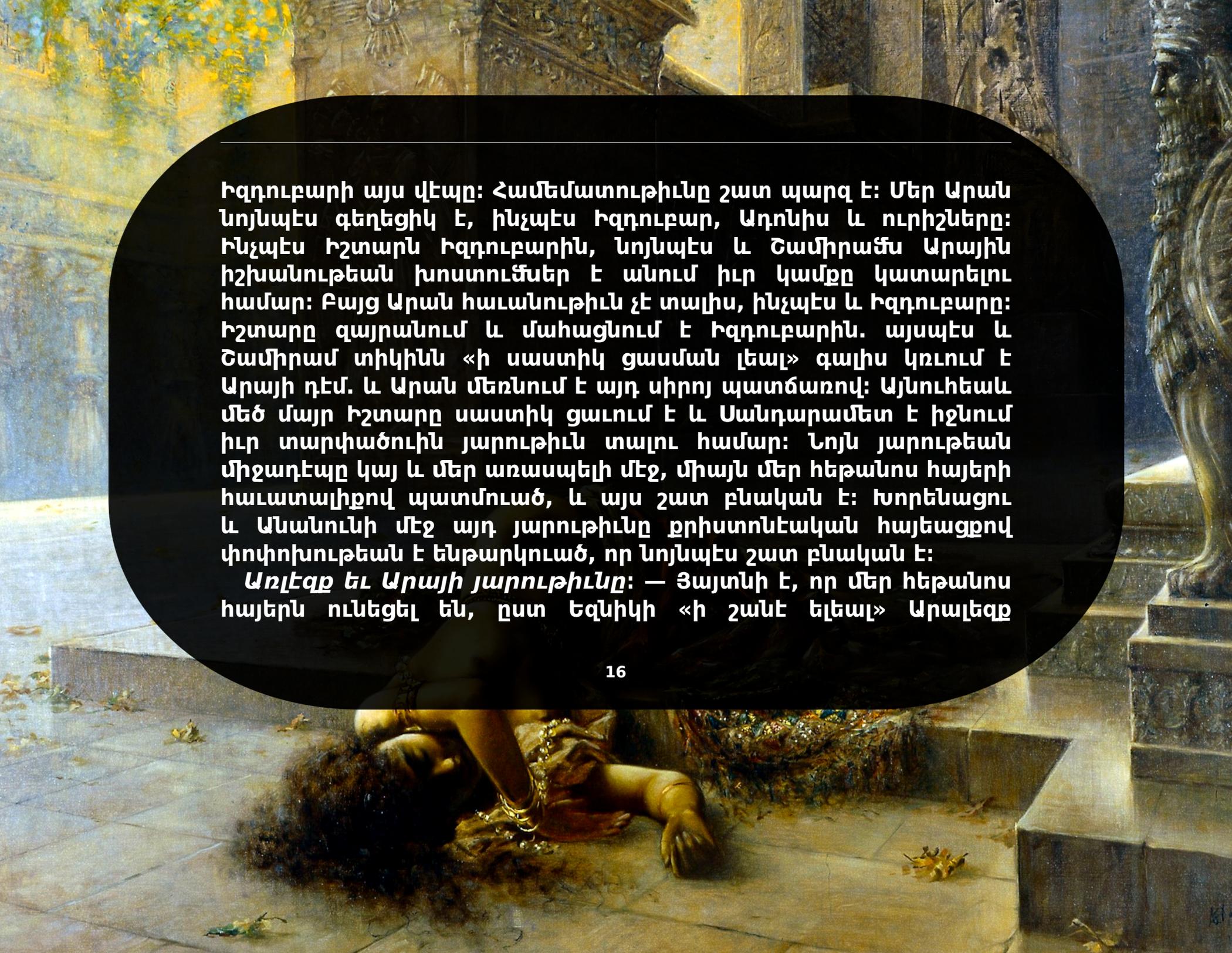

սպանում Իզդուբարին: — Այսպես սպանում է նա իւր մի ուրիշ տարփածուին և Տամնուզին (tammuz), որի մահը ողբում է նա յետոյ և Սանդարամետ է իջնում նորան յարութին տալու համար:⁹

Ասորեստանցոցու Բաբելացոց մէջ այս առասպելի պաշտամունքն ևս կար իւր արարողութիւններով: Նոյնը կար և ասորոց մէջ Աթարի (Athar) և Ատտեսի (Attes) համար իսկ Փիւնիկեցոց մէջ Աշտարտի պաշտամունքի հետ միացած էր նորա սիրական Ադոնիսի պաշտամունքը. Տիւրոսում նոյն իսկ Ադոնիսի յարութեան տօն էին կատարում:

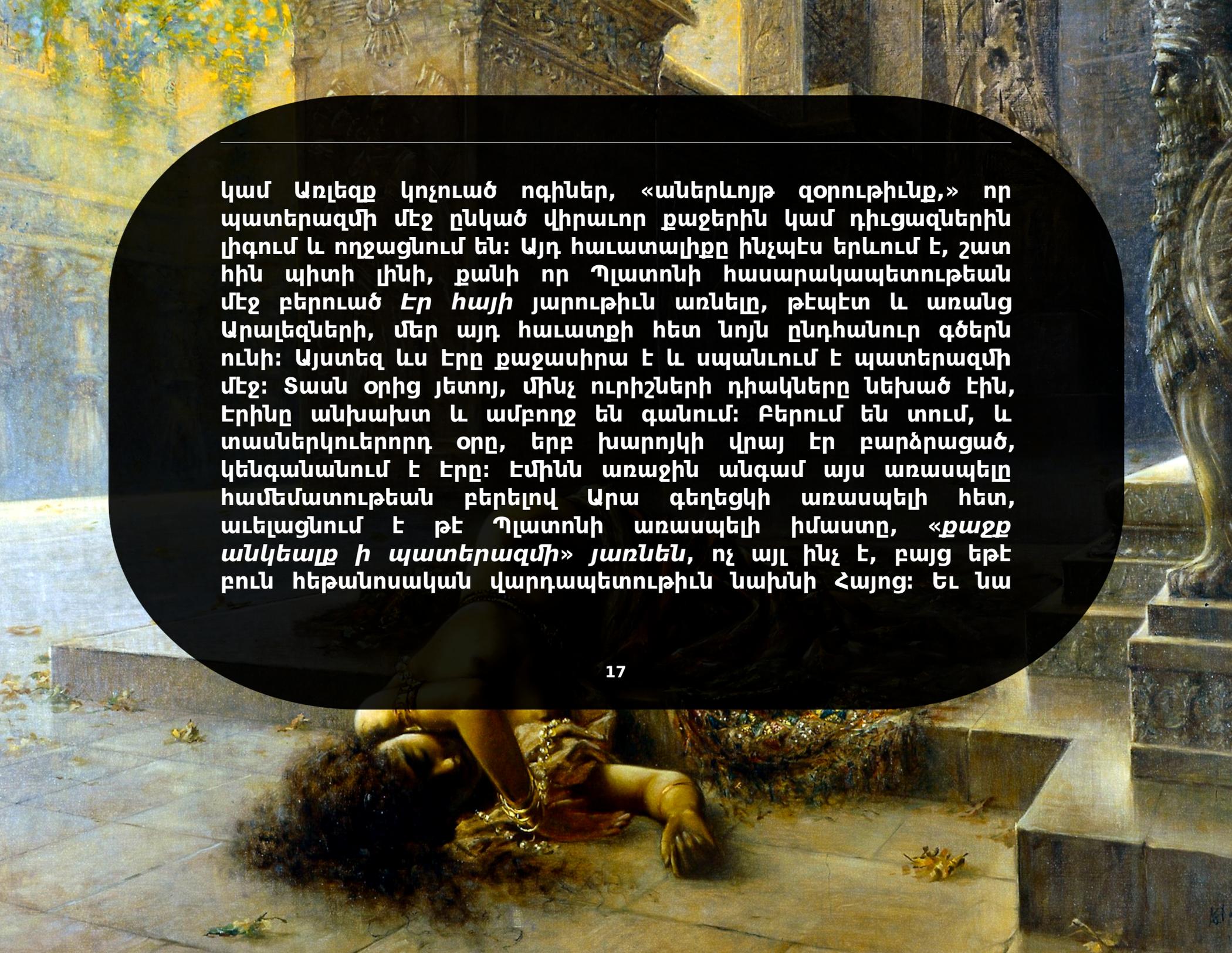
Արդ ի՞նչ է մեր Շամիրամի և Արայի դրոյցը: Ինչպես «այրասիրտն այն և կաթոան Շամիրամ» նոյն է, ինչ որ իւր մայրը սեմականների սիրոյ աստուածուհին, մարտիկ և տարփագին դիցուհին Իշտար — Աստարտէ — Ատարդատիս կամ Դերկետոյ, նոյնպէս և մեր Շամիրամի և Արայի գրոյցը նոյն է, ինչ որ Իշտարի և

⁹Lehrbuch der Religionsgeschichte, herausg. von P. D. Chantepie de la Saussaye, Leipzig, 1897. 1. եր. 192, 216.

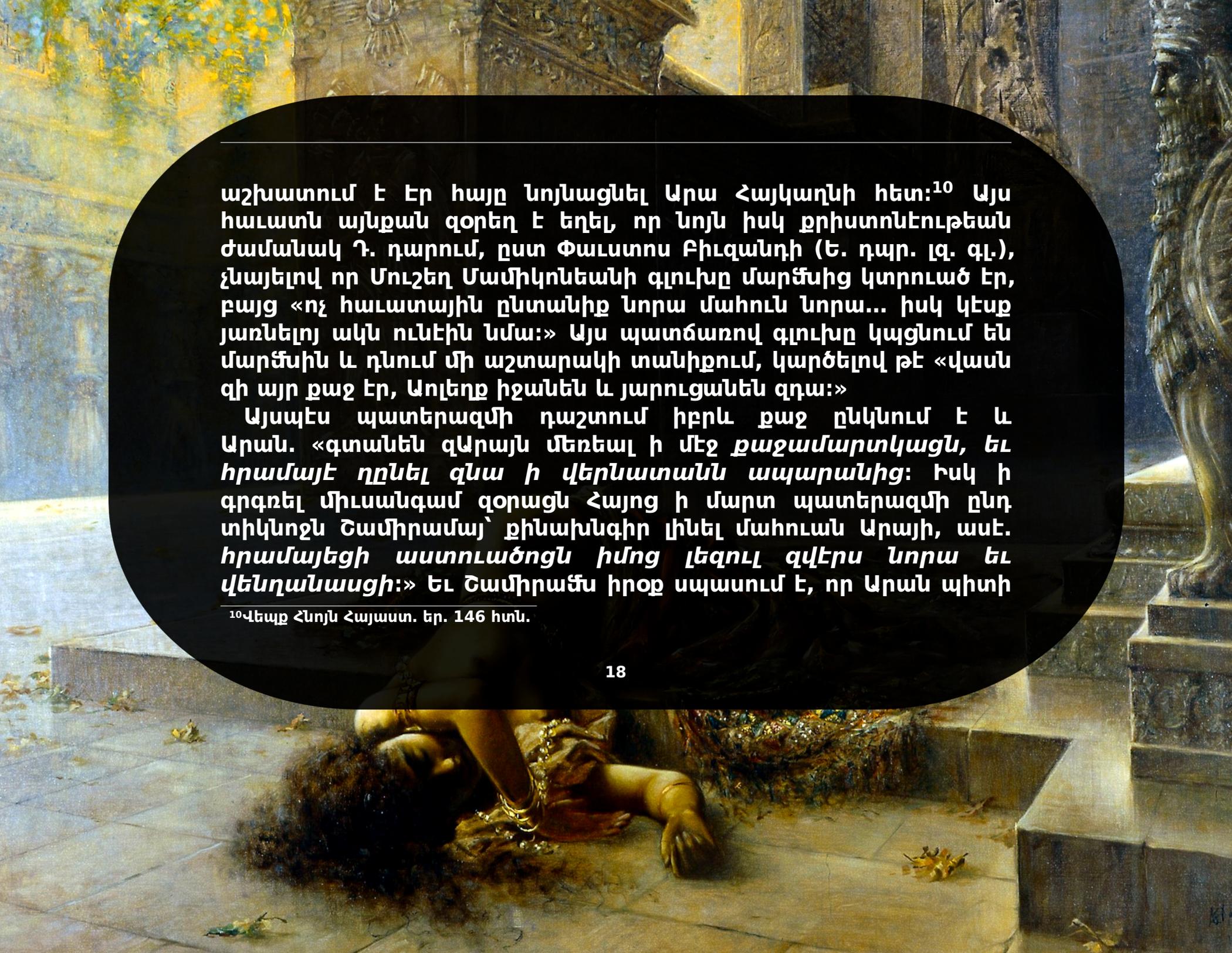

Իզդուբարի այս վեպը: Համեմատութիւնը շատ պարզ է: Մեր Արան նոյնպէս գեղեցիկ է, ինչպէս Իզդուբար, Ադոնիս և ուրիշները: Ինչպէս Իշտարն Իզդուբարին, նոյնպէս և Շամիրամս Արային իշխանութեան խոստումներ է անում իւր կամքը կատարելու համար: Բայց Արան հաւանութիւն չէ տալիս, ինչպէս և Իզդուբարը: Իշտարը զայրանում և մահացնում է Իզդուբարին. այսպէս և Շամիրամ տիկինն «ի սաստիկ ցասման լեալ» գալիս կռւում է Արայի դէմ. և Արան մեռնում է այդ սիրոյ պատճառով: Այնուհետև մեծ մայր Իշտարը սաստիկ ցաւում է և Սանդարամետ է իջնում իւր տարփածուին յարութիւն տալու համար: Նոյն յարութեան միջադէպը կայ և մեր առասպելի մէջ, միայն մեր հերթանոս հայերի հաւատալիքով պատմուած, և այս շատ բնական է: Խորենացու և Անանունի մէջ այդ յարութիւնը քրիստոնէական հայեացքով փոփոխութեան է ենթարկուած, որ նոյնպէս շատ բնական է:

Առլեգք եւ Արայի յարութիւնը: — Յայտնի է, որ մեր հերթանոս հայերն ունեցել են, ըստ եզնիկի «ի շանէ ելեալ» Արալեգք

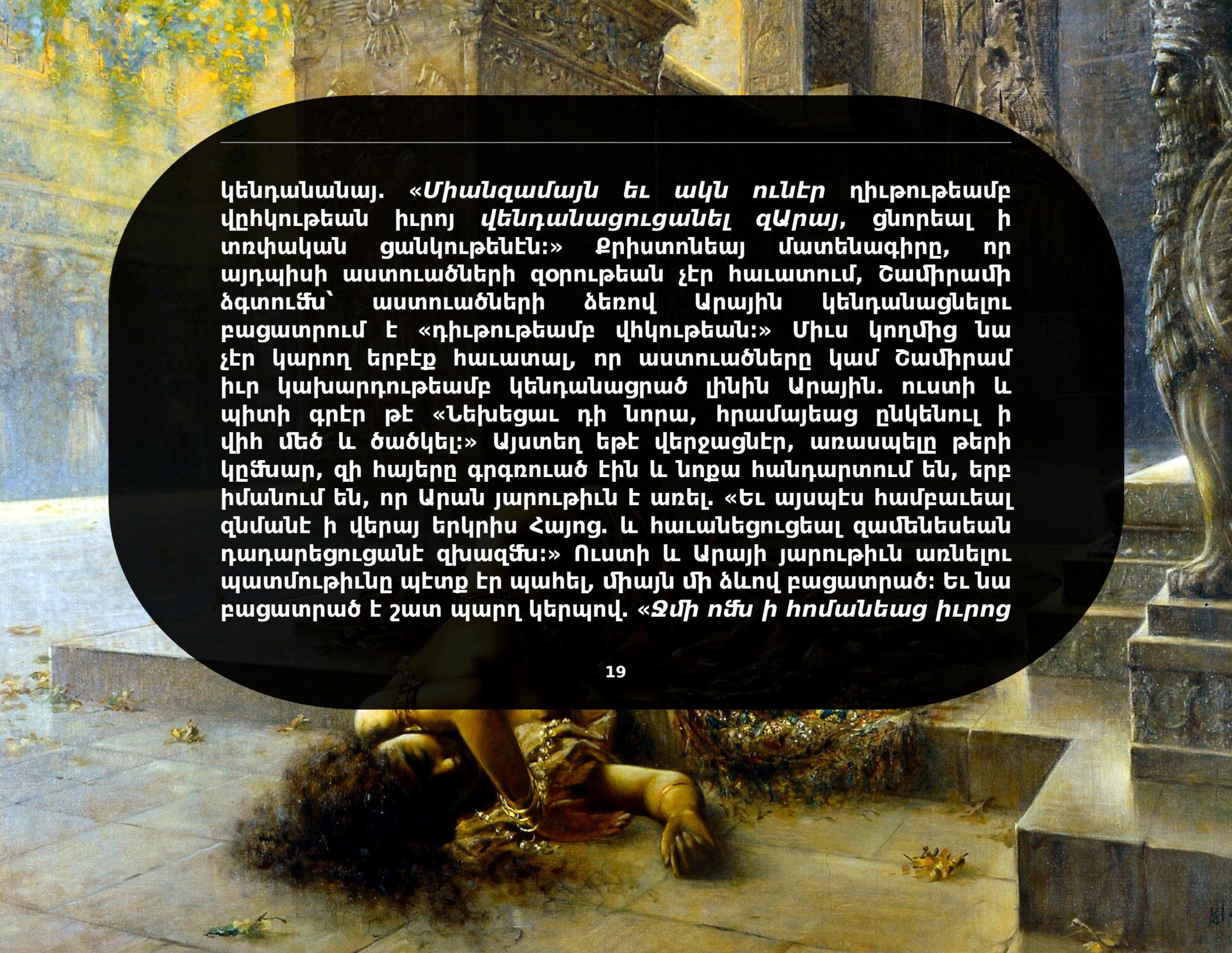
կամ Առլեգը կոչուած ոգիներ, «աներևոյթ զօրութիւնք,» որ պատերազմի մէջ ընկած վիրաւոր քաջերին կամ դիւցազներին լիգում և ողջացնում են: Այդ հաւատալիքը ինչպէս երևում է, շատ հին պիտի լինի, քանի որ Պլատոնի հասարակապետութեան մէջ բերուած *Էր հայի* յարութիւն առնելը, թեպէտ և առանց Արալեզների, մեր այդ հաւատքի հետ նոյն ընդհանուր գծերն ունի: Այստեղ ևս Էրը քաջասիրա է և սպանւում է պատերազմի մէջ: Տասն օրից յետոյ, մինչ ուրիշների դիակները նեխած էին, Էրինը անխախտ և ամբողջ են գանում: Բերում են տում, և տասներկուերորդ օրը, երբ խարոյկի վրայ Էր բարձրացած, կենդանանում է Էրը: Էմինն առաջին անգամ այս առասպելը համեմատութեան բերելով Արա գեղեցկի առասպելի հետ, աւելացնում է թէ Պլատոնի առասպելի իմաստը, «*քաջք անկեալք ի պատերազմի*» *յառնեն*, ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ բուն հեթանոսական վարդապետութիւն նախնի Հայոց: Եւ նա

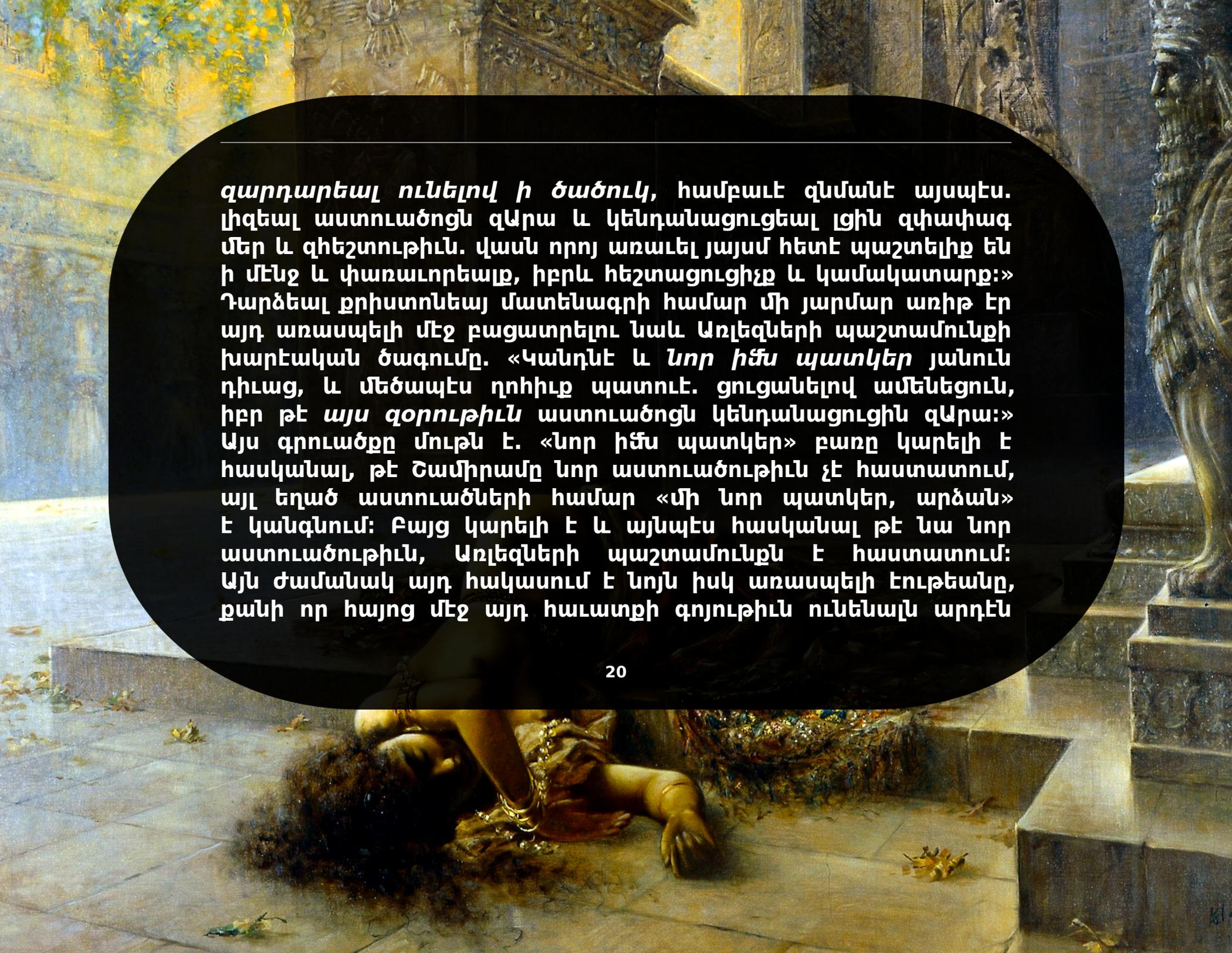
աշխատում է Էր հայը նոյնացնել Արա Հայկաղնի հետ:¹⁰ Այս հաւատն այնքան զօրեղ է եղել, որ նոյն իսկ քրիստոնէութեան ժամանակ Դ. դարում, ըստ Փաւստոս Բիւզանդի (Ե. դար. լգ. գլ.), շնայելով որ Մուշեղ Մամիկոնեանի գլուխը մարմնից կտրուած էր, բայց «ոչ հաւատային ընտանիք նորա մահուն նորա... իսկ կէսք յառնելոյ ակն ունէին նմա:» Այս պատճառով գլուխը կայցնում են մարմնին և դնում մի աշտարակի տանիքում, կարծելով թէ «վասն զի այր քաջ էր, Առլեդք իջանեն և յարուցանեն զդա:»

Այսպէս պատերազմի դաշտում իբրև քաջ ընկնում է և Արան. «գտանեն զԱրայն մեռեալ ի մէջ քաջամարտկացն, Եւ հրամայէ դռնել զնա ի վերնատանն ապարանից: Իսկ ի գրգռել միւսանգամ զօրացն Հայոց ի մարտ պատերազմի ընդ տիկնոջն Շամիրամայ՝ քինախնգիր լինել մահուան Արայի, ասէ. *հրամայեցի աստուածոցն իմոց լեզուլ զվերս նորա Եւ վենդանասցի:»* Եւ Շամիրամս իրօք սպասում է, որ Արան պիտի

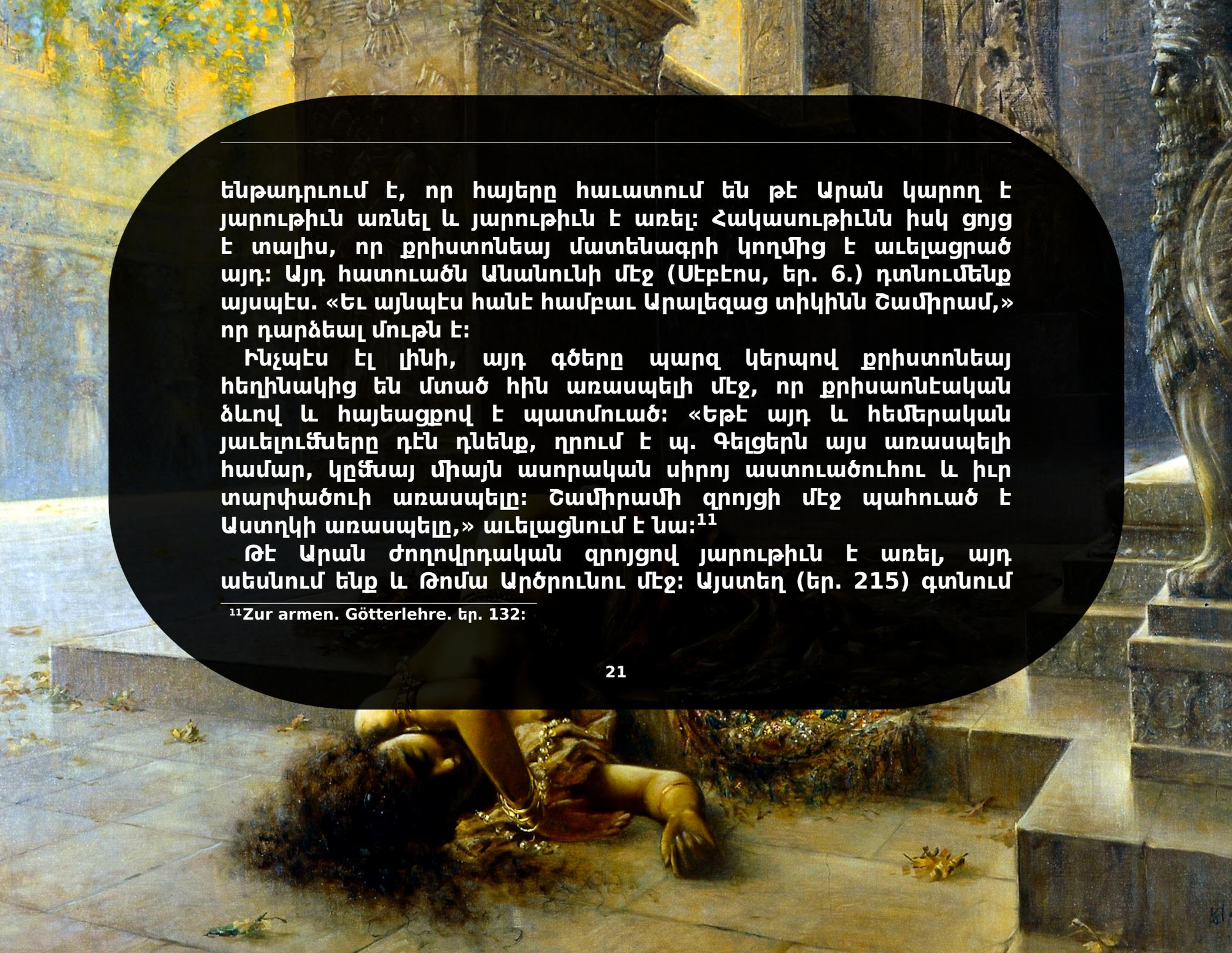
¹⁰Վեպք Հնոյն Հայաստ. եր. 146 հտն.

կենդանանայ. *«Միանգամայն եւ ակն ունէր դիւթութեամբ վրիկութեան իւրոյ վենդանացուցանել զԱրայ, ցնորեալ ի տռփական ցանկութենէն:»* Զրիստոնեայ մատենագիրը, որ այդպիսի աստուածների զօրութեան չէր հաւատում, Շամիրամի ձգտումն՝ աստուածների ձեռով Արային կենդանացնելու բացատրում է *«դիւթութեամբ վիկութեան:»* Միւս կողմից նա չէր կարող երբէք հաւատալ, որ աստուածները կամ Շամիրամ իւր կախարդութեամբ կենդանացրած լինին Արային. ուստի և պիտի գրէր թէ *«Նեխեցաւ դի նորա, հրամայեաց ընկենուլ ի վիւ մեծ և ծածկել:»* Այստեղ եթէ վերջացներ, առասպելը թերի կըճսար, զի հայերը գրգռուած էին և նոքա հանդարտում են, երբ իմանում են, որ Արան յարութիւն է առել. *«Եւ այսպէս համբաւեալ զնմանէ ի վերայ երկրիս Հայոց. և հաւանեցուցեալ զամենեսեան դադարեցուցանէ զխազմն:»* Ուստի և Արայի յարութիւն առնելու պատմութիւնը պետք էր պահել, միայն մի ձևով բացատրած: Եւ նա բացատրած է շատ պարզ կերպով. *«Զմի ոճն ի հոմանեաց իւրոց*

գարդարեալ ունելով ի ծածուկ, համբաւէ զնմանէ այսպէս. լիզեալ աստուածոցն զԱրա և կենդանացուցեալ լցին զփափագ մեր և զհեշտութիւն. վասն որոյ առաւել յայսմ հետէ պաշտելիք են ի մենջ և փառաւորեալք, իբրև հեշտացուցիչք և կամակատարք:» Դարձեալ քրիստոնեայ մատենագրի համար մի յարմար առիթ էր այդ առասպելի մէջ բացատրելու նաև Առլեզների պաշտամունքի խարեական ծագումը. «Կանդնէ և *Նոր իմս պատկեր* յանուն դիւաց, և մեծապէս դրհիւք պատուէ. ցուցանելով ամենեցուն, իբր թէ *այս գորութիւն* աստուածոցն կենդանացուցին զԱրա:» Այս գրուածքը մուրն է. «Նոր իմս պատկեր» բառը կարելի է հասկանալ, թէ Շամիրամը Նոր աստուածութիւն չէ հաստատում, այլ եղած աստուածների համար «մի Նոր պատկեր, արձան» է կանգնում: Բայց կարելի է և այնպէս հասկանալ թէ նա Նոր աստուածութիւն, Առլեզների պաշտամունքն է հաստատում: Այն ժամանակ այդ հակասում է Նոյն իսկ առասպելի էութեանը, քանի որ հայոց մէջ այդ հաւատքի գոյութիւն ունենալն արդէն

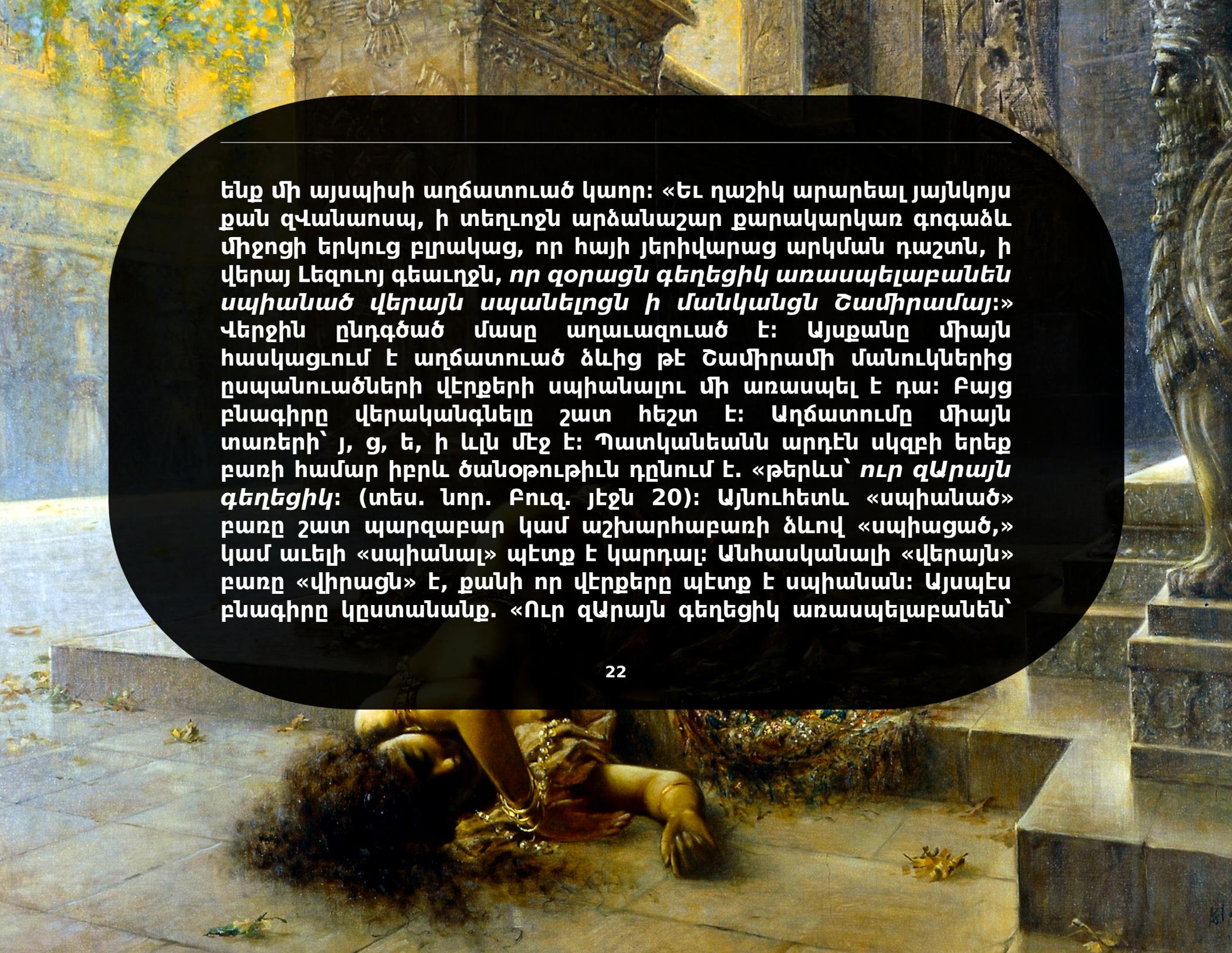

ենթադրում է, որ հայերը հաւատում են թէ Արան կարող է յարուբիւն առնել և յարուբիւն է առել: Հակասութիւնն իսկ ցոյց է տալիս, որ քրիստոնէայ մատենագրի կողմից է աւելացրած այդ: Այդ հատուածն Անանունի մէջ (Սեբեոս, եր. 6.) դտնումենք այսպէս. «Եւ այնպէս հանէ համբաւ Արալեգաց տիկինն Շամիրամ,» որ դարձեալ մուրն է:

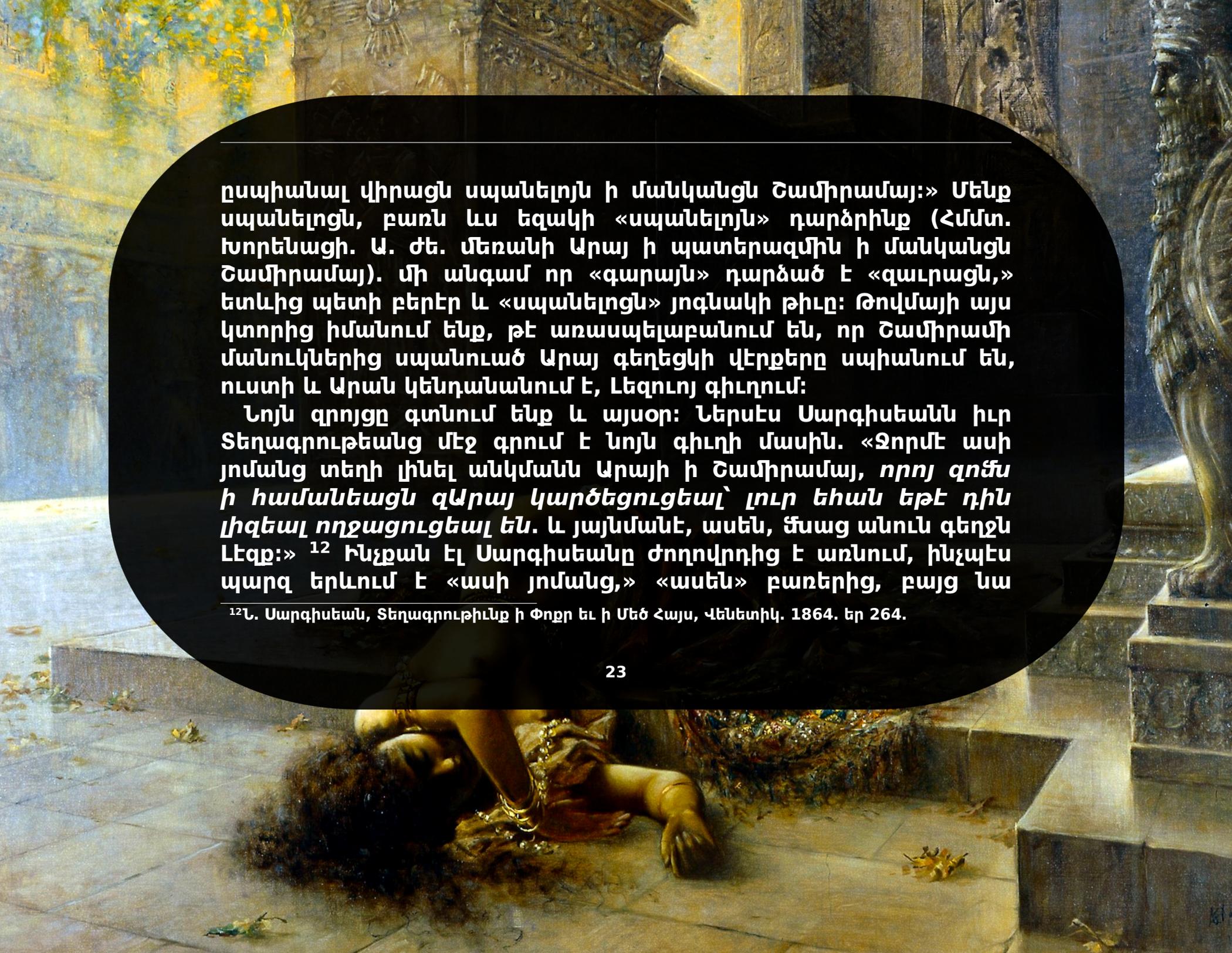
Ինչպէս էլ լինի, այդ գծերը պարզ կերպով քրիստոնէայ հեղինակից են մտած հին առասպելի մէջ, որ քրիստոնէական ձևով և հայեացքով է պատմուած: «Եթէ այդ և հեմերական յաւելումները դէն դնենք, դրում է պ. Գելցերն այս առասպելի համար, կըֆսայ միայն ասորական սիրոյ աստուածուհու և իւր տարփածուի առասպելը: Շամիրամի գրոյցի մէջ պահուած է Աստղի առասպելը,» աւելացնում է նա:¹¹

Թէ Արան ժողովրդական գրոյցով յարուբիւն է առել, այդ անսնում ենք և Թոմա Արծրունու մէջ: Այստեղ (եր. 215) գտնում

¹¹Zur armen. Götterlehre. եր. 132:

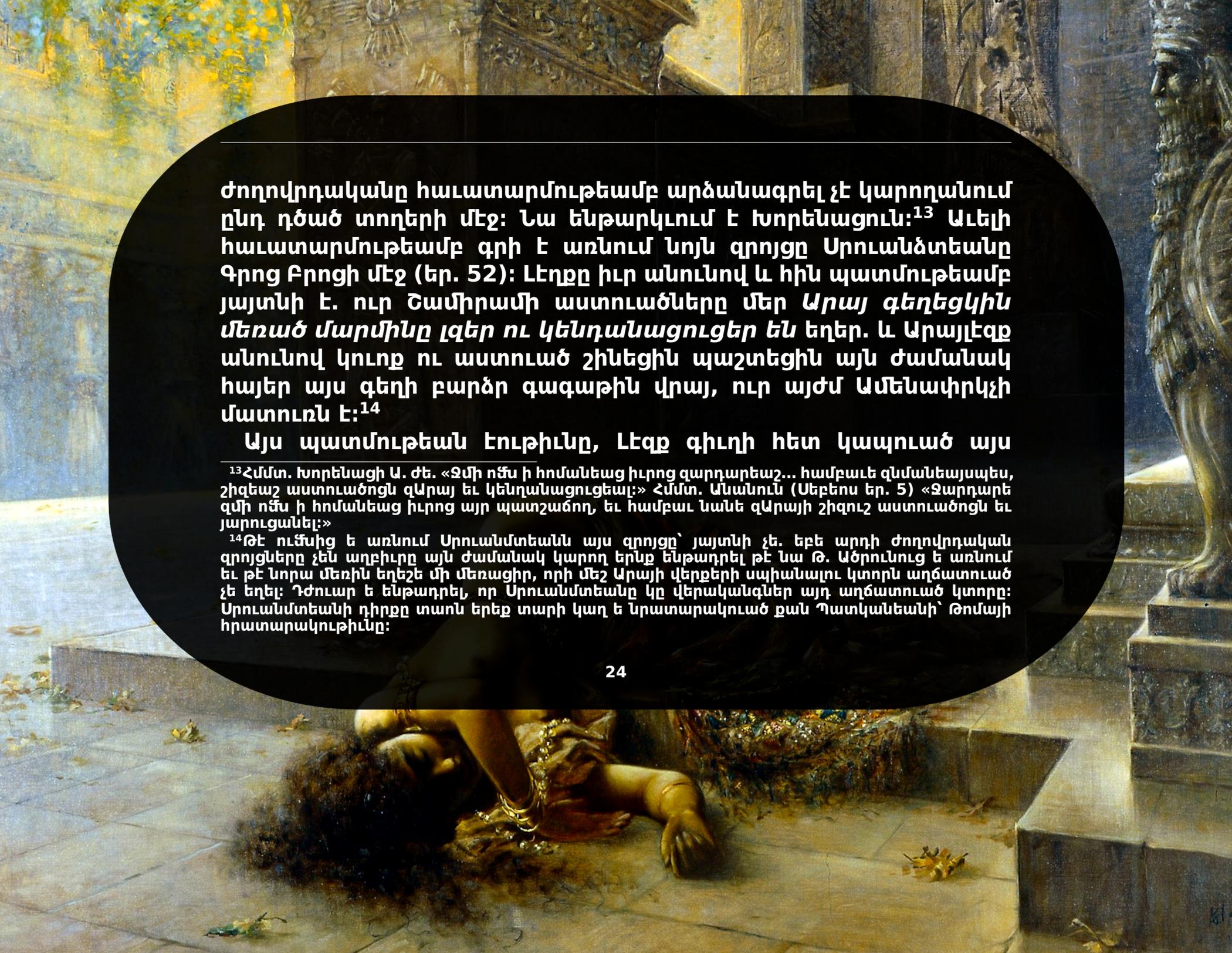
ենք մի այսպիսի աղճատուած կտոր: «Եւ ղաշիկ արարեալ յայնկոյս քան զՎանաոսայ, ի տեղուջն արձանաշար քարակարկառ գոգաձև միջոցի երկուց բլրակաց, որ հայի յերիվարաց արկման դաշտն, ի վերայ Լեզուոյ գեաւղջն, որ զօրացն գեղեցիկ առասպելաբանեն սպիանած վերայն սպանելոցն ի մանկանցն Շամիրամայ:» Վերջին ընդգծած մասը աղաւազուած է: Այսքանը միայն հասկացուում է աղճատուած ձևից թէ Շամիրամի մանուկներից ըսպանուածների վերքերի սպիանալու մի առասպել է դա: Բայց բնագիրը վերականգնելը շատ հեշտ է: Աղճատումը միայն տառերի՝ յ, ց, ե, ի և լն մէջ է: Պատկանեանն արդէն սկզբի երեք բառի համար իբրև ծանօթութիւն դրնում է. «թերևս՝ ուր զՎրայն գեղեցիկ: (տես. նոր. Բուգ. յէջն 20): Այնուհետև «սպիանած» բառը շատ պարզաբար կամ աշխարհաբառի ձևով «սպիացած,» կամ աւելի «սպիանալ» պետք է կարդալ: Անհասկանալի «վերայն» բառը «վիրացն» է, քանի որ վերքերը պետք է սպիանան: Այսպես բնագիրը կըստանանք. «Ուր զՎրայն գեղեցիկ առասպելաբանեն՝

ըսպիանալ վիրացն սպանելոյն ի մանկանցն Շամիրամայ:» Մենք սպանելոցն, բառն ևս եզակի «սպանելոյն» դարձրինք (Հմմտ. Խորենացի. Ա. Ժե. մեռանի Արայ ի պատերազմին ի մանկանցն Շամիրամայ). մի անգամ որ «գարայն» դարձած է «գաւրացն,» ետևից պետի բերեր և «սպանելոցն» յոգնակի թիւը: Թովմայի այս կտորից իմանում ենք, թէ առասպելաբանում են, որ Շամիրամի մանուկներից սպանուած Արայ գեղեցկի վերքերը սպիանում են, ուստի և Արան կենդանանում է, Լեզուոյ գիւղում:

Նոյն զրոյցը գտնում ենք և այսօր: Ներսէս Սարգիսեանն իւր Տեղագրութեանց մէջ գրում է նոյն գիւղի մասին. «Ջորմէ ասի յոմանց տեղի լինել անկմանն Արայի ի Շամիրամայ, որոյ զոհս ի համանեացն զԱրայ կարծեցուցեալ՝ լուր եհան եթէ դին լիզեալ ողջացուցեալ են. և յայնմանէ, ասեն, ֆսաց անուն գեղջն Լեզք:»¹² Ինչքան էլ Սարգիսեանը ժողովրդից է առնում, ինչպէս պարզ երևում է «ասի յոմանց,» «ասեն» բառերից, բայց նա

¹²Ն. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ. 1864. եր 264.

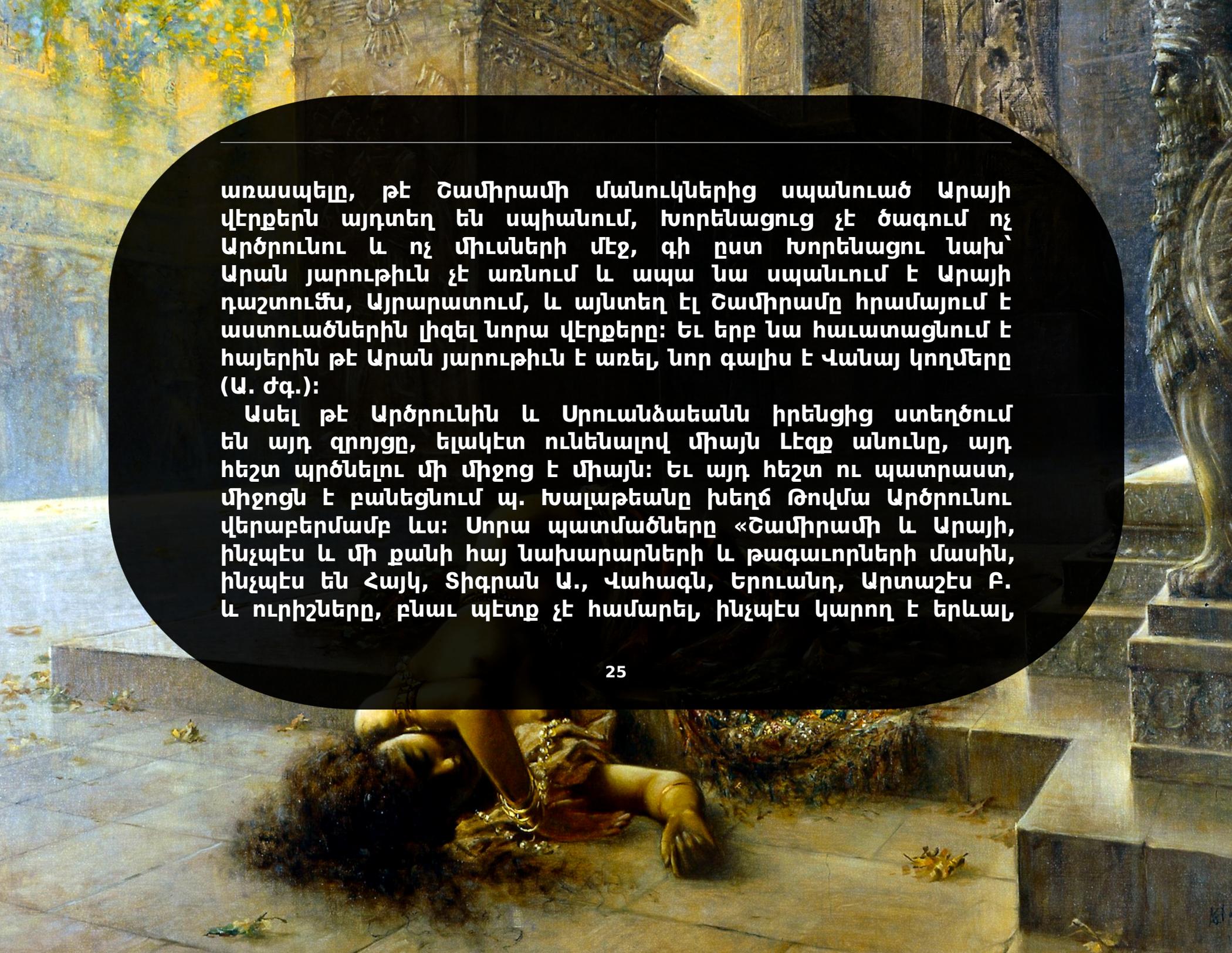

Ժողովրդականը հաւատարմութեամբ արձանագրել չէ կարողանում ընդ դժած տողերի մէջ: Նա ենթարկուում է Խորենացուն:¹³ Աւելի հաւատարմութեամբ գրի է առնում նոյն գրոյցը Սրուանձտեանը Գրոց Բրոցի մէջ (եր. 52): Լեղքը իւր անունով և հին պատմութեամբ յայտնի է. ուր Շամիրամի աստուածները մեր *Արայ գեղեցկին մեռած մարմինը լզեր ու կենդանացուցեր են* եղեր. և Արայլէզք անունով կուռք ու աստուած շինեցին պաշտեցին այն ժամանակ հայեր այս գեղի բարձր գագաթին վրայ, ուր այժմ Ամենափրկչի մատուռն է:¹⁴

Այս պատմութեան Էութիւնը, Լէզք գիւղի հետ կապուած այս

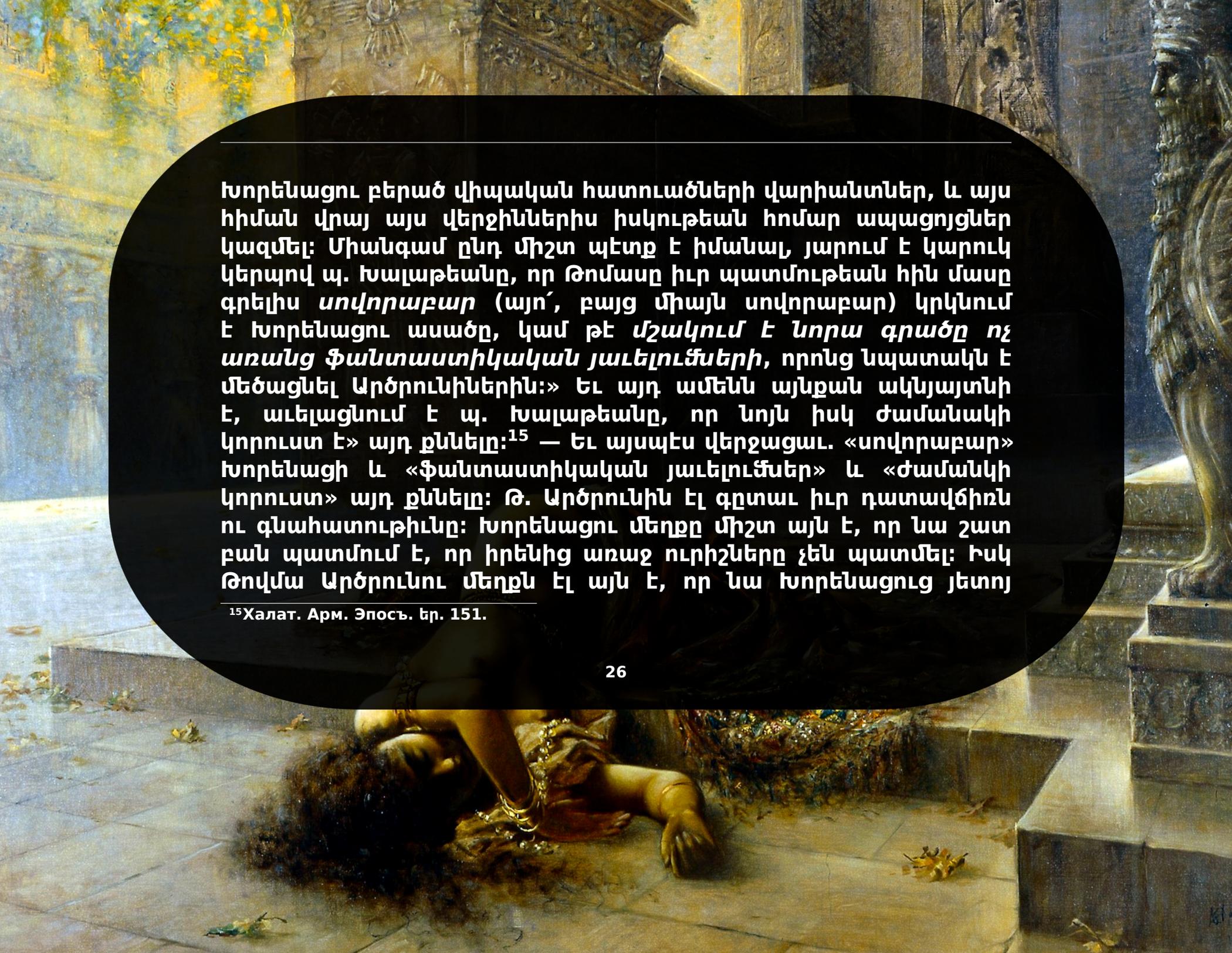
¹³Հմտ. Խորենացի Ա. Ժե. «Ձմի ոճիս ի հոմանեաց իւրոց զարդարեաշ... համբաւե զմմանեայսպես, շիգեաշ աստուածոցն զԱրայ եւ կենդանացուցեալ:» Հմտ. Անանուն (Սեբեոս եր. 5) «Ձարդարե գմի ոճիս ի հոմանեաց իւրոց այր պատշաճող, եւ համբաւ նանե զԱրայի շիգուշ աստուածոցն եւ յարուցանել:»

¹⁴Թէ ուճսից ե առնում Սրուանմտեանն այս գրոյցը՝ յայտնի չէ. եբե արդի ժողովրդական գրոյցները չեն աղբիւրը այն ժամանակ կարող երևք ենթադրել թէ Նա Թ. Ածրունուց ե առնում եւ թէ նորա մեռին եղեշե մի մեռացիր, որի մեշ Արայի վերքերի սպիանալու կտորն աղճատուած չէ եղել: Դժուար ե ենթադրել, որ Սրուանմտեանը կը վերականգներ այդ աղճատուած կտորը: Սրուանմտեանի դիրքը տառն երեք տարի կաղ ե նրատարակուած քան Պատկանեանի՝ Թոմայի հրատարակութիւնը:

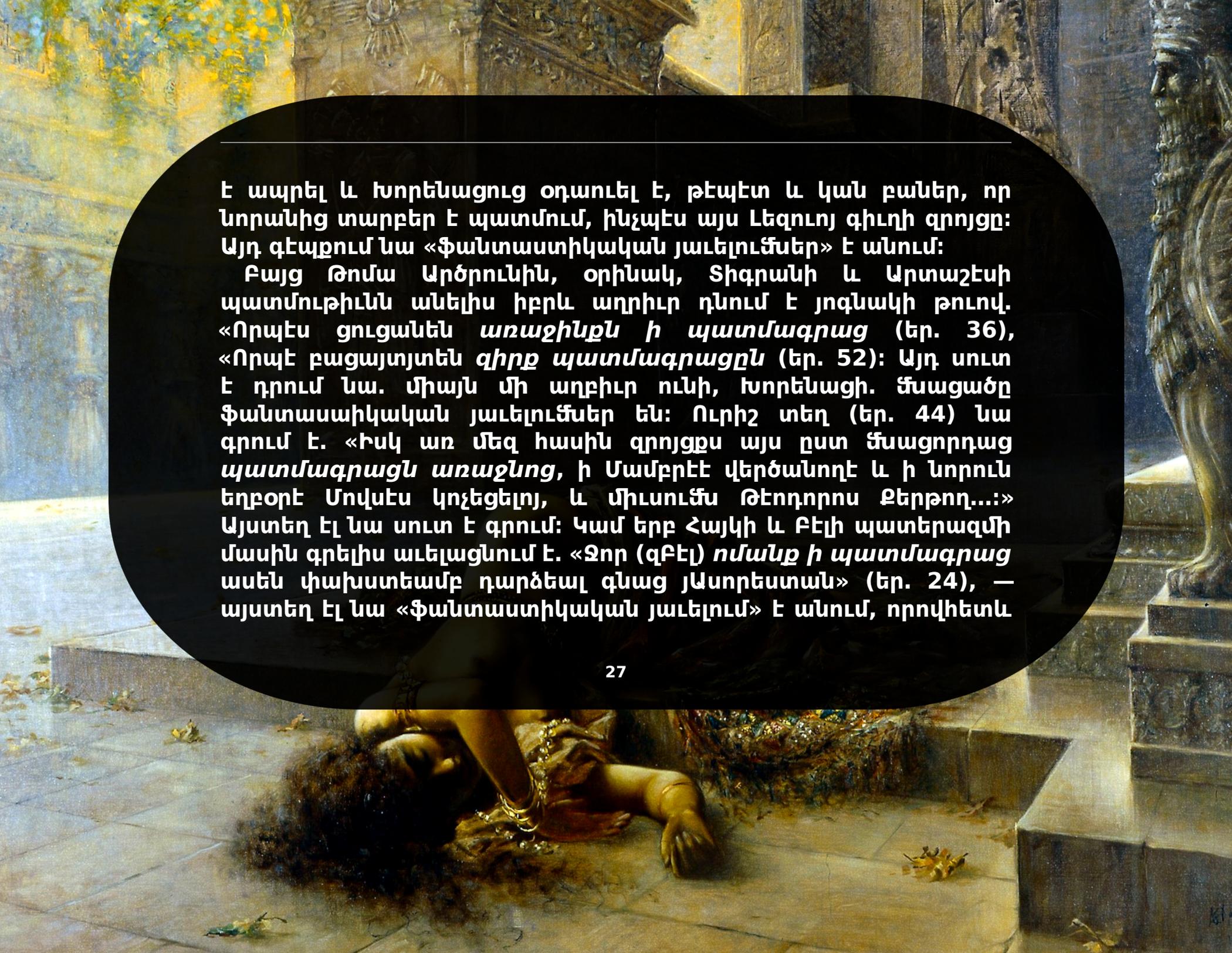
առասպելը, թե Շամիրամի մանուկներից սպանուած Արայի վերքերն այդտեղ են սպիանում, Խորենացուց չէ ծագում ոչ Արծրունու և ոչ միւսների մէջ, գի ըստ Խորենացու նախ՝ Արան յարութիւն չէ առնում և ապա նա սպանւում է Արայի դաշտուհւ, Այրարատում, և այնտեղ էլ Շամիրամը հրամայում է աստուածներին լիզել նորա վերքերը: Եւ երբ նա հաւատացնում է հայերին թէ Արան յարութիւն է առել, նոր գալիս է Վանայ կողմերը (Ա. Ժգ.):

Ասել թէ Արծրունին և Սրուանձաեանն իրենցից ստեղծում են այդ գրոյցը, ելակետ ունենալով միայն Լեզք անունը, այդ հեշտ պրծնելու մի միջոց է միայն: Եւ այդ հեշտ ու պատրաստ, միջոցն է բանեցնում պ. Խալաթեանը խեղճ Թովմա Արծրունու վերաբերմամբ ևս: Սորա պատմածները «Շամիրամի և Արայի, ինչպէս և մի քանի հայ նախարարների և թագաւորների մասին, ինչպէս են Հայկ, Տիգրան Ա., Վահագն, Երուանդ, Արտաշէս Բ. և ուրիշները, բնաւ պետք չէ համարել, ինչպէս կարող է երևալ,

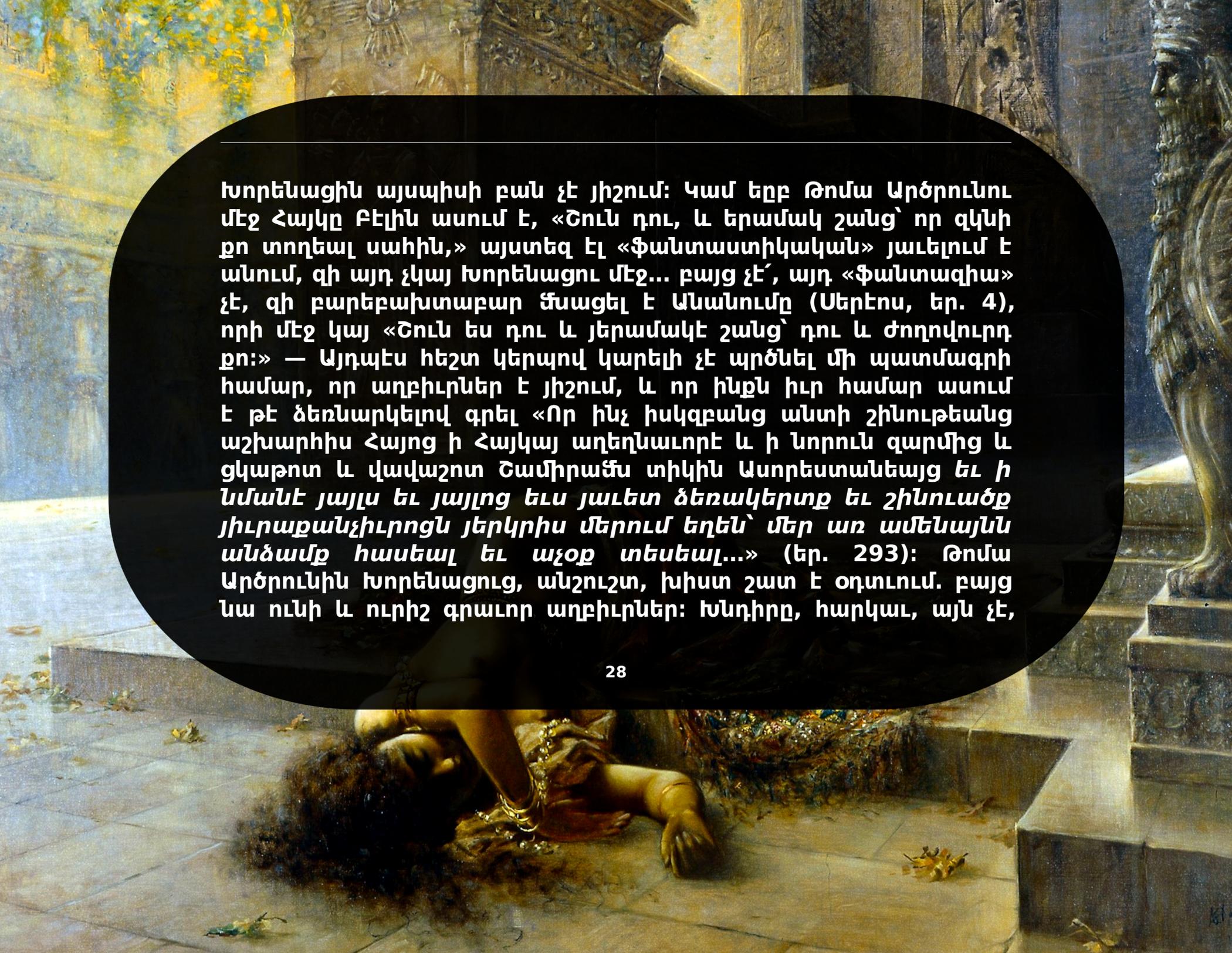
Խորենացու բերած վիպական հատուածների վարիանտներ, և այս հիման վրայ այս վերջիններիս իսկութեան հոմար ապացոյցներ կազմել: Միանգամ ընդ միշտ պետք է իմանալ, յարում է կարուկ կերպով պ. Խալաթեանը, որ Թոմասը իւր պատմութեան հին մասը գրելիս *սովորաբար* (այո՛, բայց միայն սովորաբար) կրկնում է Խորենացու ասածը, կամ թէ *մշակում է նորա գրածը ոչ առանց ֆանտաստիկական յաւելումների*, որոնց նպատակն է մեծացնել Արծրունիներին:» Եւ այդ ամենն այնքան ակնյայտնի է, աւելացնում է պ. Խալաթեանը, որ նոյն իսկ Ժամանակի կորուստ է» այդ քննելը:¹⁵ — Եւ այսպէս վերջացաւ. «սովորաբար» Խորենացի և «ֆանտաստիկական յաւելումներ» և «Ժամանակի կորուստ» այդ քննելը: Թ. Արծրունին էլ գըտաւ իւր դատավճիռն ու գնահատութիւնը: Խորենացու մեղքը միշտ այն է, որ նա շատ բան պատմում է, որ իրենից առաջ ուրիշները չեն պատմել: Իսկ Թովմա Արծրունու մեղքն էլ այն է, որ նա Խորենացուց յետոյ

¹⁵Халат. Арм. Эпосъ. Եր. 151.

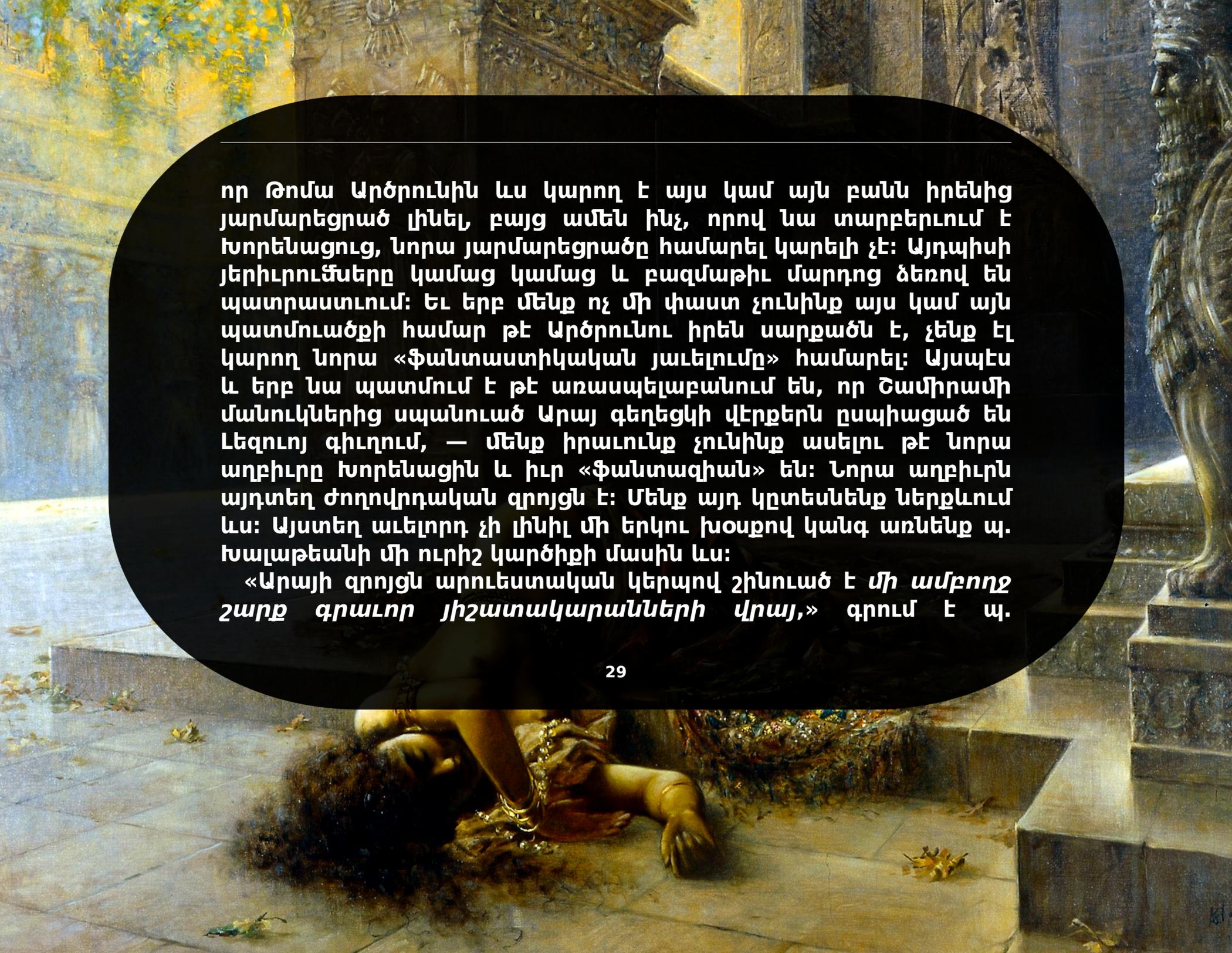

Է ապրել և Խորենացուց օդաուել է, թեպետ և կան բաներ, որ նորանից տարբեր է պատմում, ինչպես այս Լեզուոյ գիւղի զրոյցը: Այդ գեպքում նա «Ֆանտաստիկական յաւելումներ» է անում:

Բայց Թոմա Արծրունին, օրինակ, Տիգրանի և Արտաշեսի պատմութիւնն անելիս իբրև աղբիւր դնում է յոգնակի թուով. «Որպէս ցուցանեն *առաջինքն ի պատմագրաց* (եր. 36), «Որպէ բացայտյտեն *զիրք պատմագրացըն* (եր. 52): Այդ սուտ է դրում նա. միայն մի աղբիւր ունի, Խորենացի. Տնացածը Ֆանտաստիկական յաւելումներ են: Ուրիշ տեղ (եր. 44) նա գրում է. «Իսկ առ մեզ հասին զրոյցքս այս ըստ Տնացորդաց *պատմագրացն առաջնոց*, ի Մամբրէ վերծանողէ և ի նորուն եղբօրէ Մովսէս կոչեցելոյ, և միւսումնա Թեոդորոս Քերթող...:» Այստեղ էլ նա սուտ է գրում: Կամ երբ Հայկի և Բելի պատերազմի մասին գրելիս աւելացնում է. «Ձոր (զԲԷլ) *ոմանք ի պատմագրաց* ասեն փախստեամբ դարձեալ գնաց յԱսորեստան» (եր. 24), — այստեղ էլ նա «Ֆանտաստիկական յաւելում» է անում, որովհետև

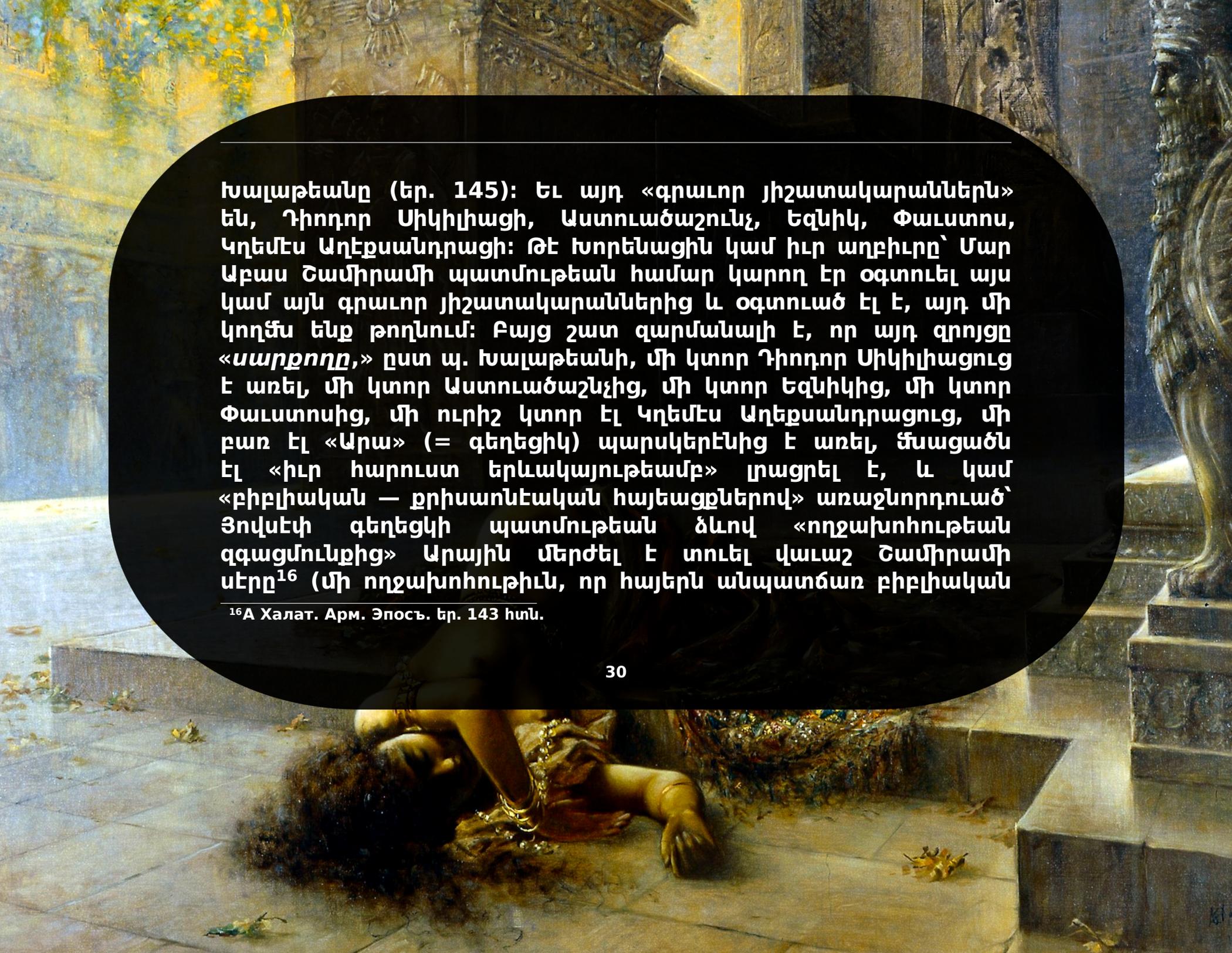

Խորենացին այսպիսի բան չէ յիշում: Կամ երբ Թոմա Արծրունու մէջ Հայկը Բելին ասում է, «Շուն դու, և երամակ շանց՝ որ զկնի քո տողեալ սահին,» այստեղ էլ «Ֆանտաստիկական» յաւելում է անում, զի այդ չկայ Խորենացու մէջ... բայց չէ՛, այդ «Ֆանտագիա» չէ, զի բարեբախտաբար ֆաացել է Անանումը (Սերբոս, եր. 4), որի մէջ կայ «Շուն ես դու և յերամակէ շանց՝ դու և ժողովուրդ քո:» — Այդպէս հեշտ կերպով կարելի չէ պրծնել մի պատմագրի համար, որ աղբիւրներ է յիշում, և որ ինքն իւր համար ասում է թէ ձեռնարկելով գրել «Որ ինչ իսկզբանց անտի շինութեանց աշխարհիս Հայոց ի Հայկայ աղեղնաւորէ և ի Նորուն զարմից և ցկաթոտ և վավաշոտ Շամիրաճս տիկին Ասորեստանեայց եւ ի նմանէ յայլս եւ յայլոց եւս յաւետ ձեռակերտք եւ շինուածք յիւրաքանչիւրոցն յերկրիս մերում եղեն՝ մեր առ ամենայնն անձամբ հասեալ եւ աչօք տեսեալ...» (եր. 293): Թոմա Արծրունին Խորենացուց, անշուշտ, խիստ շատ է օգտւում. բայց նա ունի և ուրիշ գրաւոր աղբիւրներ: Խնդիրը, հարկաւ, այն չէ,

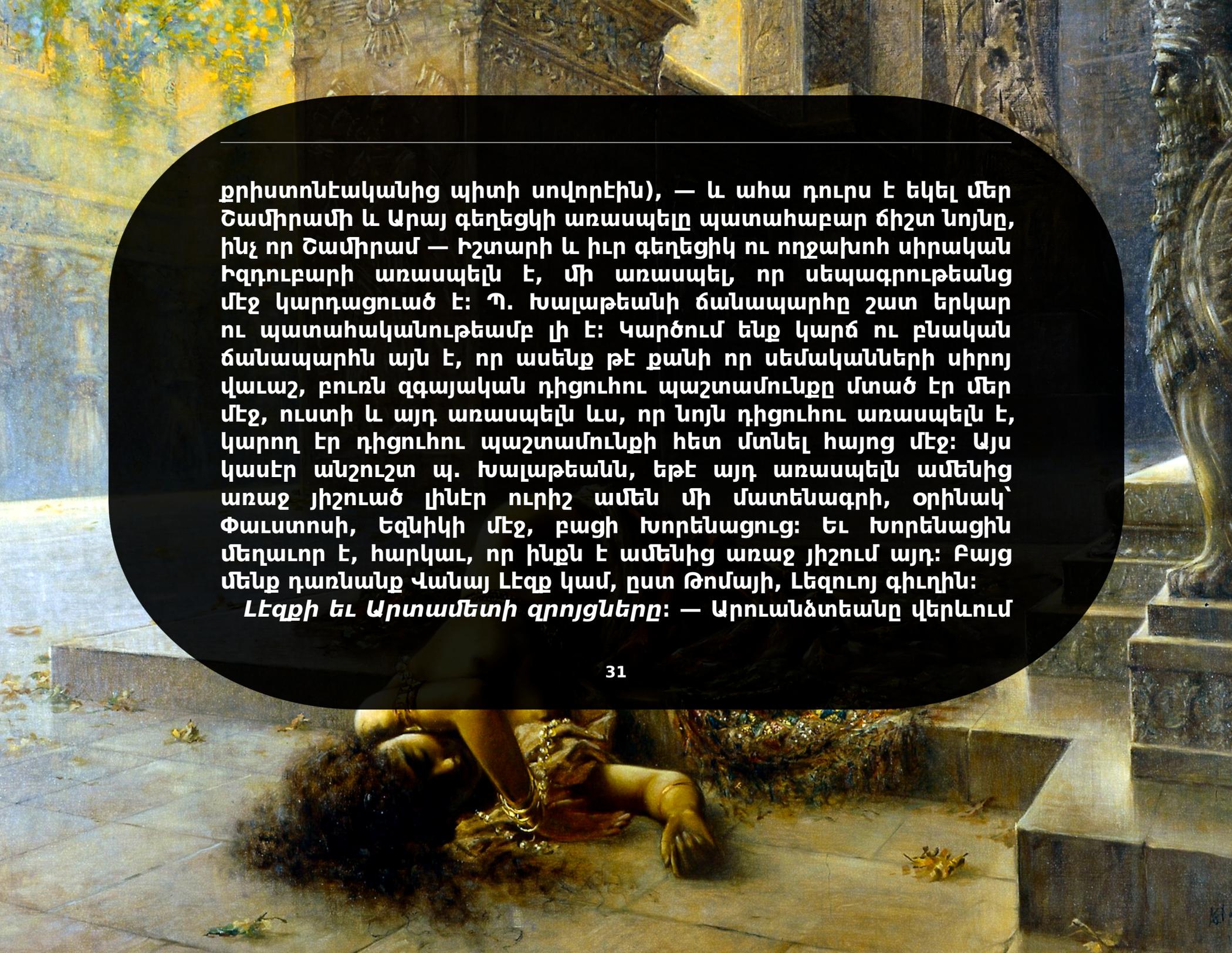
որ Թոմա Արծրունին ևս կարող է այս կամ այն բանն իրենից
յարմարեցրած լինել, բայց ամեն ինչ, որով նա տարբերում է
Խորենացուց, նորա յարմարեցրածը համարել կարելի չէ: Այդպիսի
յերիկրուհները կամաց կամաց և բազմաթիւ մարդոց ձեռով են
պատրաստում: Եւ երբ մենք ոչ մի փաստ չունինք այս կամ այն
պատմուածքի համար թէ Արծրունու իրեն սարքածն է, չենք էլ
կարող նորա «Ֆանտաստիկական յաւելումը» համարել: Այսպէս
և երբ նա պատմում է թէ առասպելաբանում են, որ Շամիրամի
մանուկներից սպանուած Արայ գեղեցկի վերքերն ըսպիացած են
Լեզուոյ գիւղում, — մենք իրաւունք չունինք ասելու թէ նորա
աղբիւրը Խորենացին և իւր «Ֆանտագիան» են: Նորա աղբիւրն
այդտեղ ժողովրդական գրոյցն է: Մենք այդ կըտեսնենք ներքևում
ևս: Այստեղ անելորդ չի լինիլ մի երկու խօսքով կանգ առնենք պ.
Խալաթեանի մի ուրիշ կարծիքի մասին ևս:

«Արայի գրոյցն արուեստական կերպով շինուած է *մի ամբողջ
շարք գրաւոր յիշատակարանների վրայ,*» գրում է պ.

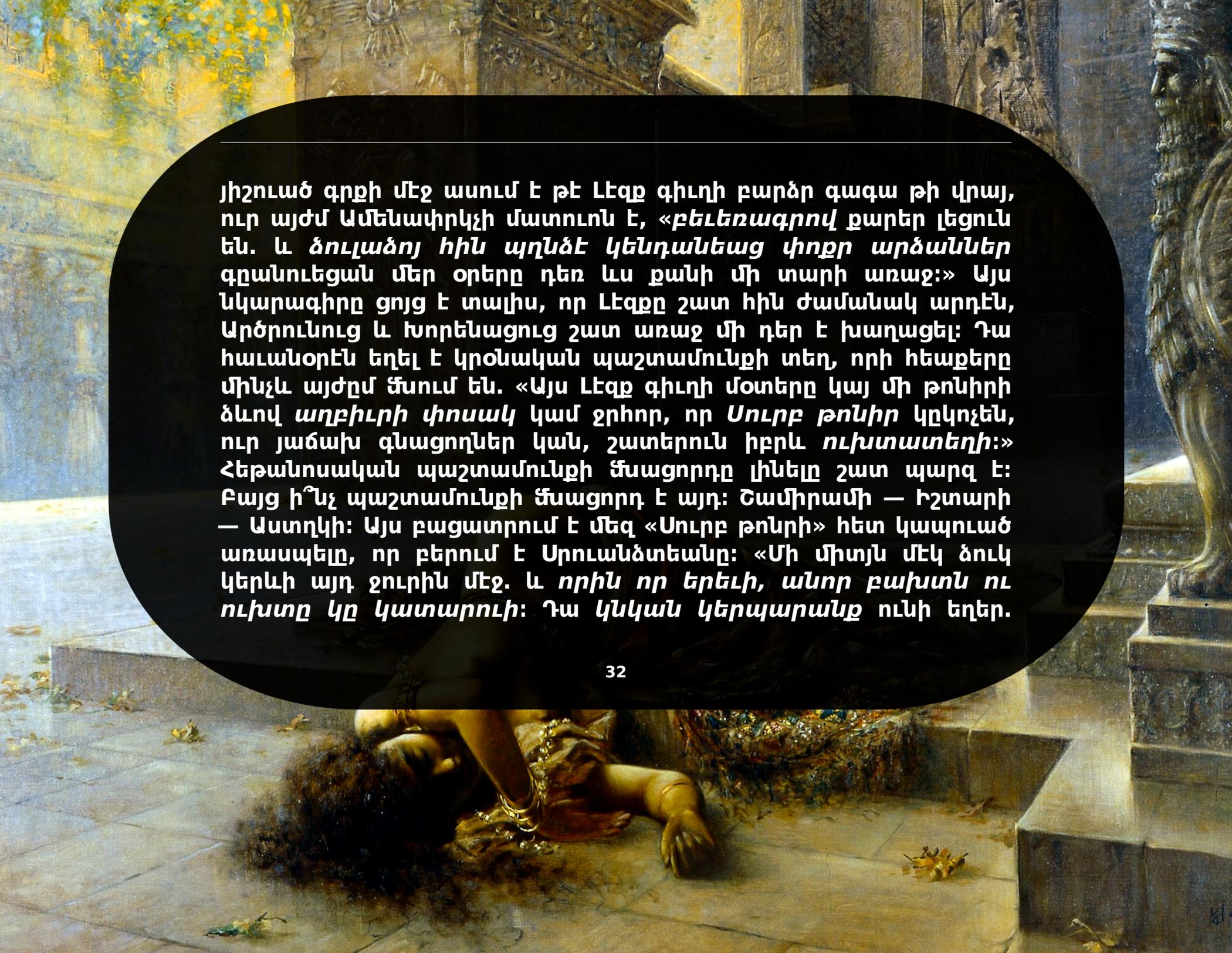
Խալաթեանը (եր. 145): Եւ այդ «գրաւոր յիշատակարաններն» են, Դիողոր Սիկիլիացի, Աստուածաշունչ, Եզնիկ, Փաւստոս, Կղեմէս Աղեքսանդրացի: Թէ Խորենացին կամ իւր աղբիւրը՝ Մար Աբաս Շամիրամի պատմութեան համար կարող էր օգտուել այս կամ այն գրաւոր յիշատակարաններից և օգտուած էլ է, այդ մի կողմն ենք թողնում: Բայց շատ զարմանալի է, որ այդ գրոյցը «սարքողը» ըստ պ. Խալաթեանի, մի կտոր Դիողոր Սիկիլիացուց է առել, մի կտոր Աստուածաշնչից, մի կտոր Եզնիկից, մի կտոր Փաւստոսից, մի ուրիշ կտոր էլ Կղեմէս Աղեքսանդրացուց, մի բառ էլ «Արա» (= գեղեցիկ) պարսկերէնից է առել, քննադատել է «իւր հարուստ երևակայութեամբ» լրացրել է, և կամ «բիբլիական — քրիստոնէական հայեացքներով» առաջնորդուած՝ Յովսէփ գեղեցիկ պատմութեան ձևով «ողջախոհութեան զգացմունքից» Արային մերժել է տուել վաւաշ Շամիրամի սերը¹⁶ (մի ողջախոհութիւն, որ հայերն անպատճառ բիբլիական

¹⁶А Халат. Арм. Эпосъ. ер. 143 հտն.

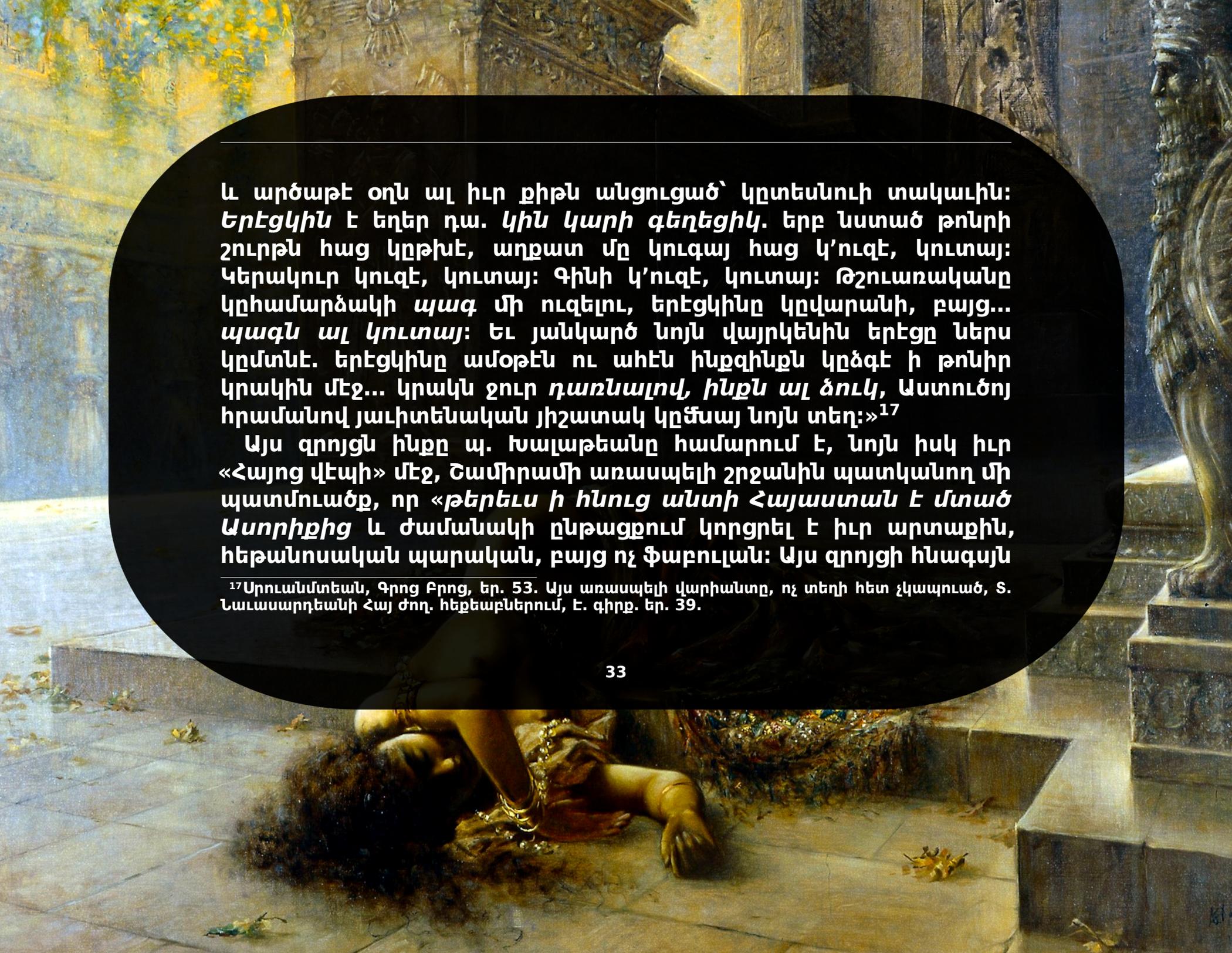

քրիստոնեականից պիտի սովորեին), — և ահա դուրս է եկել մեր Շամիրամի և Արայ գեղեցկի առասպելը պատահաբար ճիշտ նոյնը, ինչ որ Շամիրամ — Իշտարի և իւր գեղեցկ ու ողջախոհ սիրական Իզդուբարի առասպելն է, մի առասպել, որ սեպագրութեանց մէջ կարդացուած է: Պ. Խալաթեանի ճանապարհը շատ երկար ու պատահականութեամբ լի է: Կարծում ենք կարճ ու բնական ճանապարհն այն է, որ ասենք թէ քանի որ սեմականների սիրոյ վաւաշ, բունն զգայական դիցուհու պաշտամունքը մտած էր մեր մէջ, ուստի և այդ առասպելն ևս, որ նոյն դիցուհու առասպելն է, կարող էր դիցուհու պաշտամունքի հետ մտնել հայոց մէջ: Այս կասեր անշուշտ պ. Խալաթեանն, եթէ այդ առասպելն ամենից առաջ յիշուած լինէր ուրիշ ամեն մի մատենագրի, օրինակ՝ Փաւստոսի, Եզնիկի մէջ, բացի Խորենացուց: Եւ Խորենացին մեղաւոր է, հարկաւ, որ ինքն է ամենից առաջ յիշում այդ: Բայց մենք դառնանք Վանայ Լեզք կամ, ըստ Թոմայի, Լեզուոյ գիւղին:

Լեզքի եւ Արտամետի գրոյցները: — Արուանձտեանը վերևում

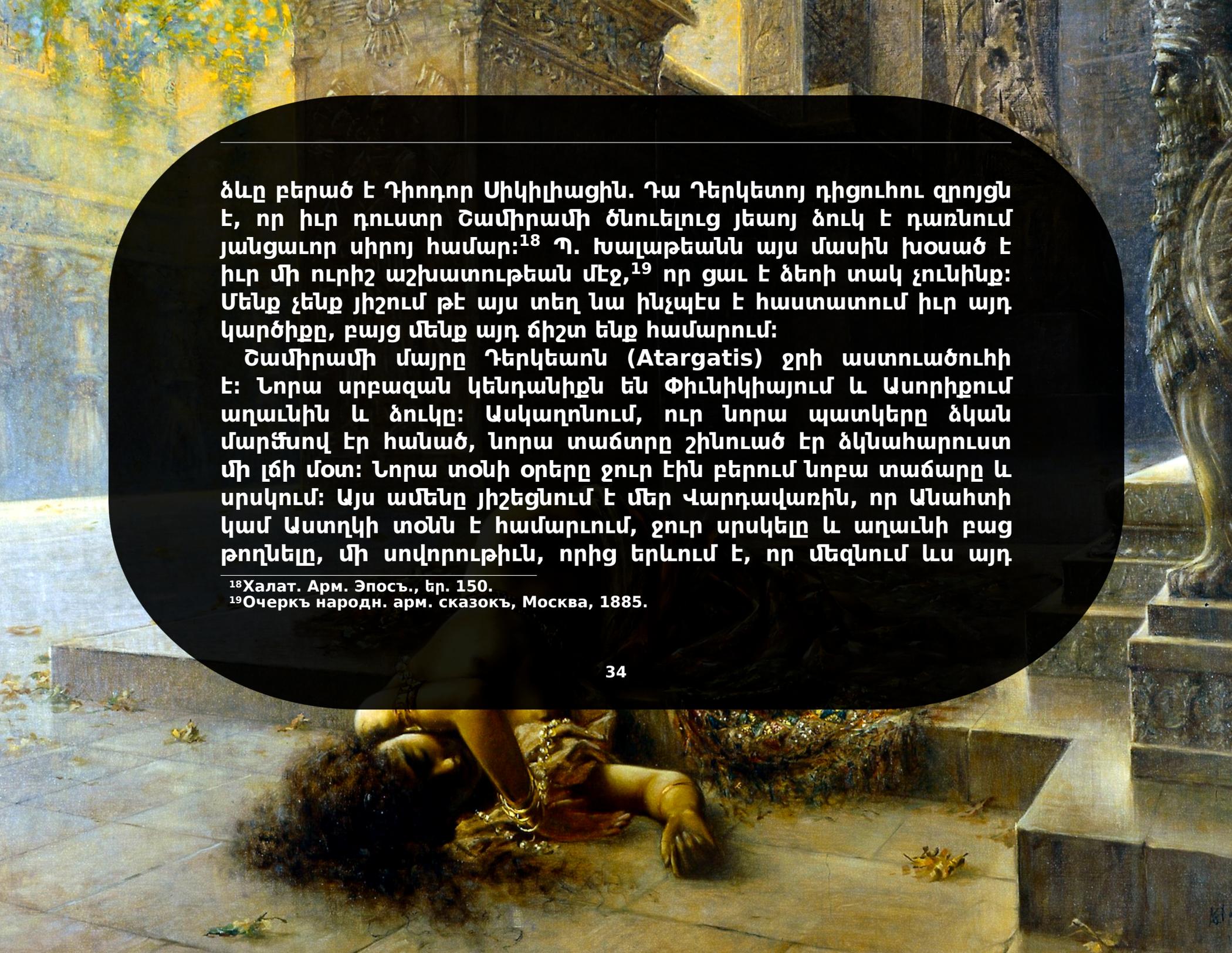
յիշուած գրքի մէջ ասում է թէ Լեզք գիւղի բարձր գագա թի վրայ, ուր այժմ Ամենափրկչի մատուռն է, **«բեւեռագրով քարեր լեցուն են. և ձուլածոյ հին պղնձէ կենդանեաց փոքր արձաններ գըանուեցան մեր օրերը դեռ ևս քանի մի տարի առաջ:»** Այս նկարագիրը ցոյց է տալիս, որ Լեզքը շատ հին ժամանակ արդէն, Արժրունուց և Խորենացուց շատ առաջ մի դեր է խաղացել: Դա հաւանօրէն եղել է կրօնական պաշտամունքի տեղ, որի հեաքերը մինչև այժմ մնում են. **«Այս Լեզք գիւղի մօտերը կայ մի թոնիրի ձևով աղբիւրի փոսակ կամ ջրհոր, որ Սուրբ թոնիր կը կոչեն, ուր յաճախ գնացողներ կան, շատերուն իբրև ուխտատեղի:»** Հեթանոսական պաշտամունքի մնացորդը լինելը շատ պարզ է: Բայց ի՞նչ պաշտամունքի մնացորդ է այդ: Շամիրամի — Իշտարի — Աստղկի: Այս բացատրում է մեզ «Սուրբ թոնրի» հետ կապուած առասպելը, որ բերում է Սրուանձտեանը: **«Մի միտյն մէկ ձուկ կերևի այդ ջուրին մէջ. և որին որ երեւի, անոր բախտն ու ուխտը կը կատարուի: Դա կնկան կերպարանք ունի եղեր.**

և արծաթ օղն ալ իւր քիթն անցուցած՝ կըտեսնուի տակաւին:
Երեցկին է եղեր դա. *կին կարի գեղեցիկ*. երբ նստած թոնրի
շուրթն հաց կըթիւէ, աղքատ մը կուգայ հաց կ'ուզէ, կուտայ:
Կերակուր կուզէ, կուտայ: Գինի կ'ուզէ, կուտայ: Թշուառականը
կըհամարձակի *պագ* մի ուզելու, երեցկինը կըվարանի, բայց...
պագն ալ կուտայ: Եւ յանկարծ նոյն վայրկենին երեցը ներս
կըմտնէ. երեցկինը ամօթէն ու ահէն ինքզինքն կըծգէ ի թոնիր
կրակին մէջ... կրակն ջուր դառնալով, *ինքն ալ ձուկ*, Աստուծոյ
հրամանով յաւիտենական յիշատակ կըճփայ նոյն տեղ:»¹⁷

Այս գրոյցն ինքը պ. Խալաթեանը համարում է, նոյն իսկ իւր
«Հայոց վէպի» մէջ, Շամիրամի առասպելի շրջանին պատկանող մի
պատմուածք, որ «*թերեւս ի հնուց անտի Հայաստան է մտած
Ասորիքից* և ժամանակի ընթացքում կորցրել է իւր արտաքին,
հեթանոսական պարական, բայց ոչ ֆաբուլան: Այս գրոյցի հնագայն

¹⁷Սրուանմտեան, Գրոց Բրոց, եր. 53. Այս առասպելի վարիանտը, ոչ տեղի հետ չկապուած, Տ.
Նաւասարդեանի Հայ ժող. հեքեաբներում, Է. գիրք. եր. 39.

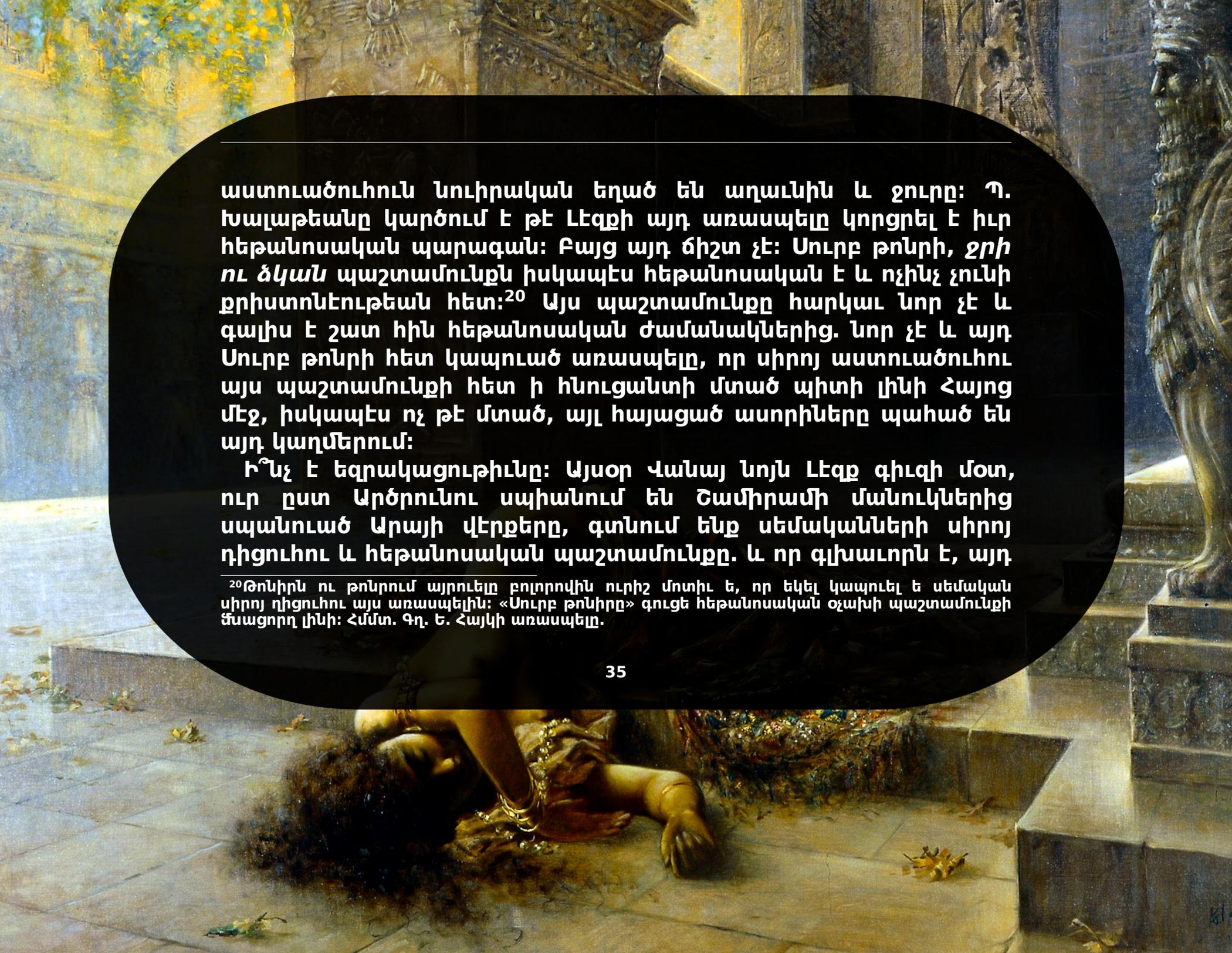

ձևը բերած է Դիողոր Սիկիլիացին. Դա Դերկետոյ դիցուհու զրոյցն է, որ իւր դուստր Շամիրամի ծնուելուց յեայոյ ձուկ է դառնում յանցաւոր սիրոյ համար:¹⁸ Դ. Խալաթեանն այս մասին խօսած է իւր մի ուրիշ աշխատութեան մէջ,¹⁹ որ ցաւ է ձեռի տակ չունինք: Մենք չենք յիշում թէ այս տեղ նա ինչպէս է հաստատում իւր այդ կարծիքը, բայց մենք այդ ճիշտ ենք համարում:

Շամիրամի մայրը Դերկեանն (Atargatis) ջրի աստուածուհի է: Նորա սրբազան կենդանիքն են Փիւնիկիայում և Ասորիքում աղանիսն և ձուկը: Ասկաղոնում, ուր նորա պատկերը ձկան մարջտով էր հանած, նորա տաճարը շինուած էր ձկնահարուստ մի լճի մօտ: Նորա տօնի օրերը ջուր էին բերում նոբա տաճարը և սրսկում: Այս ամենը յիշեցնում է մեր Վարդավառին, որ Անահտի կամ Աստղկի տօնն է համարւում, ջուր սրսկելը և աղանի բաց թողնելը, մի սովորութիւն, որից երևում է, որ մեզնում ևս այդ

¹⁸Халат. Арм. Эпосъ., էր. 150.

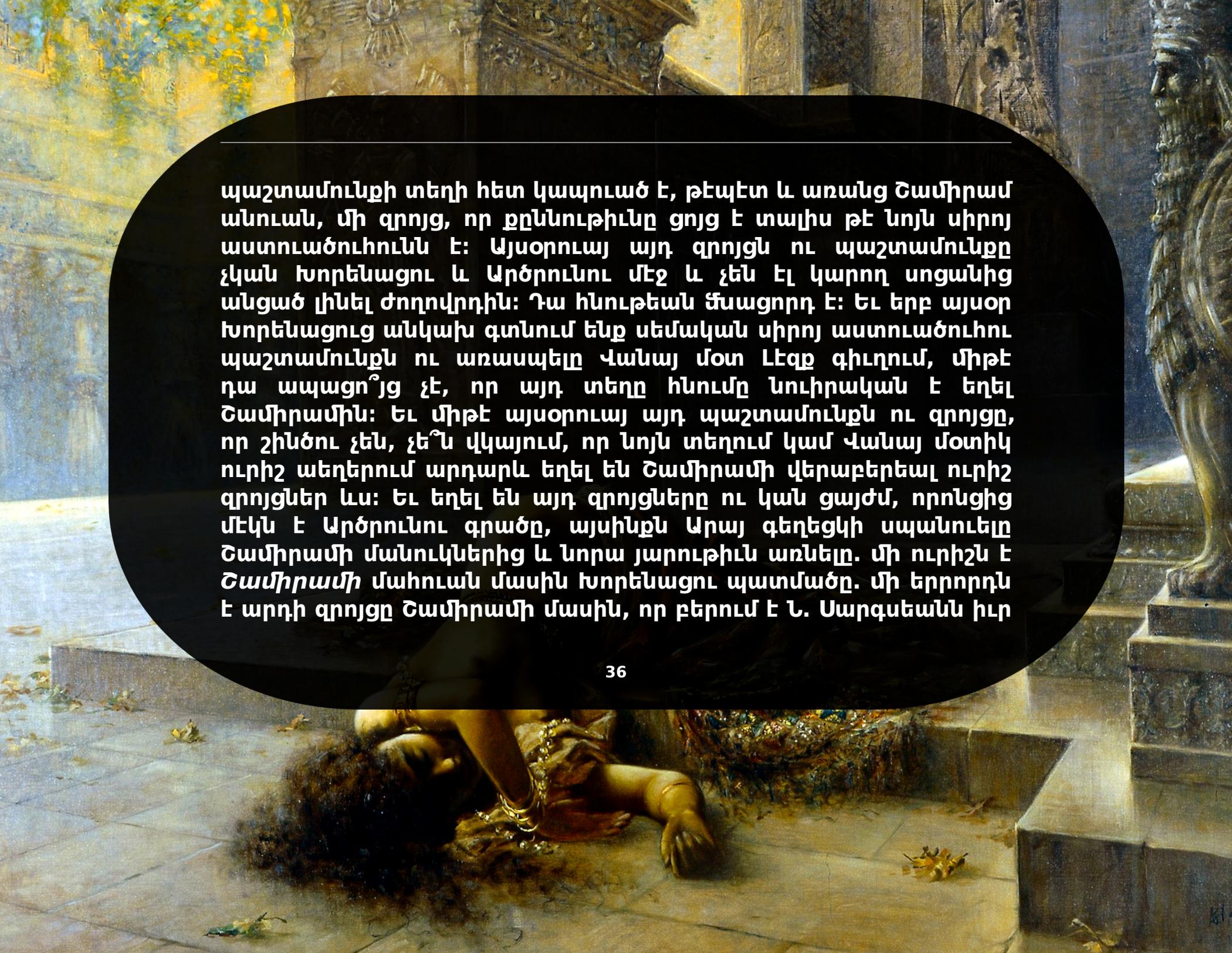
¹⁹Очеркъ народн. арм. сказокъ, Москва, 1885.

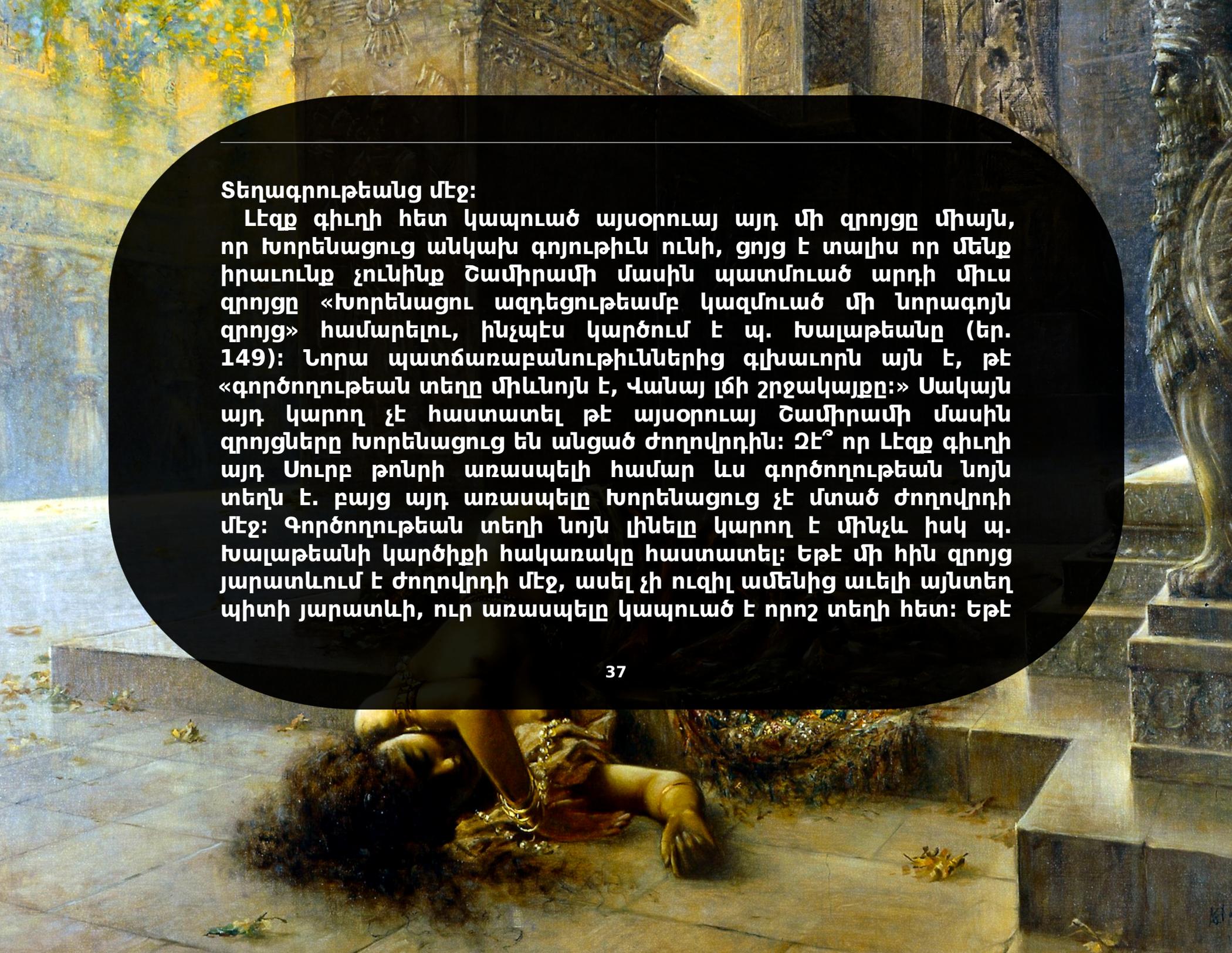
աստուածուհուն նուիրական եղած են աղանին և ջուրը: Պ. Խալաթեանը կարծում է թէ Լեզբի այդ առասպելը կորցրել է իւր հեթանոսական պարագան: Բայց այդ ճիշտ չէ: Սուրբ թոնրի, *քրի ու ձկան* պաշտամունքն իսկապէս հեթանոսական է և ոչինչ չունի քրիստոնէութեան հետ:²⁰ Այս պաշտամունքը հարկաւ նոր չէ և գալիս է շատ հին հեթանոսական ժամանակներից. նոր չէ և այդ Սուրբ թոնրի հետ կապուած առասպելը, որ սիրոյ աստուածուհու այս պաշտամունքի հետ ի հնուցանտի մտած պիտի լինի Հայոց մէջ, իսկապէս ոչ թէ մտած, այլ հայացած ասորիները պահած են այդ կաղմերում:

Ի՞նչ է եզրակացութիւնը: Այսօր Վանայ նոյն Լեզբ գիւղի մօտ, ուր ըստ Արծրունու սպիանում են Շամիրամի մանուկներից սպանուած Արայի վերքերը, գտնում ենք սեմականների սիրոյ դիցուհու և հեթանոսական պաշտամունքը. և որ գլխաւորն է, այդ

²⁰Թոնիրն ու թոնրում այրուելը բոլորովին ուրիշ մտտիւ է, որ եկել կապուել է սեմական սիրոյ դիցուհու այս առասպելին: «Սուրբ թոնիրը» գուցէ հեթանոսական օջախի պաշտամունքի ֆաացորդ լինի: Հմմտ. Գղ. Ե. Հայկի առասպելը.

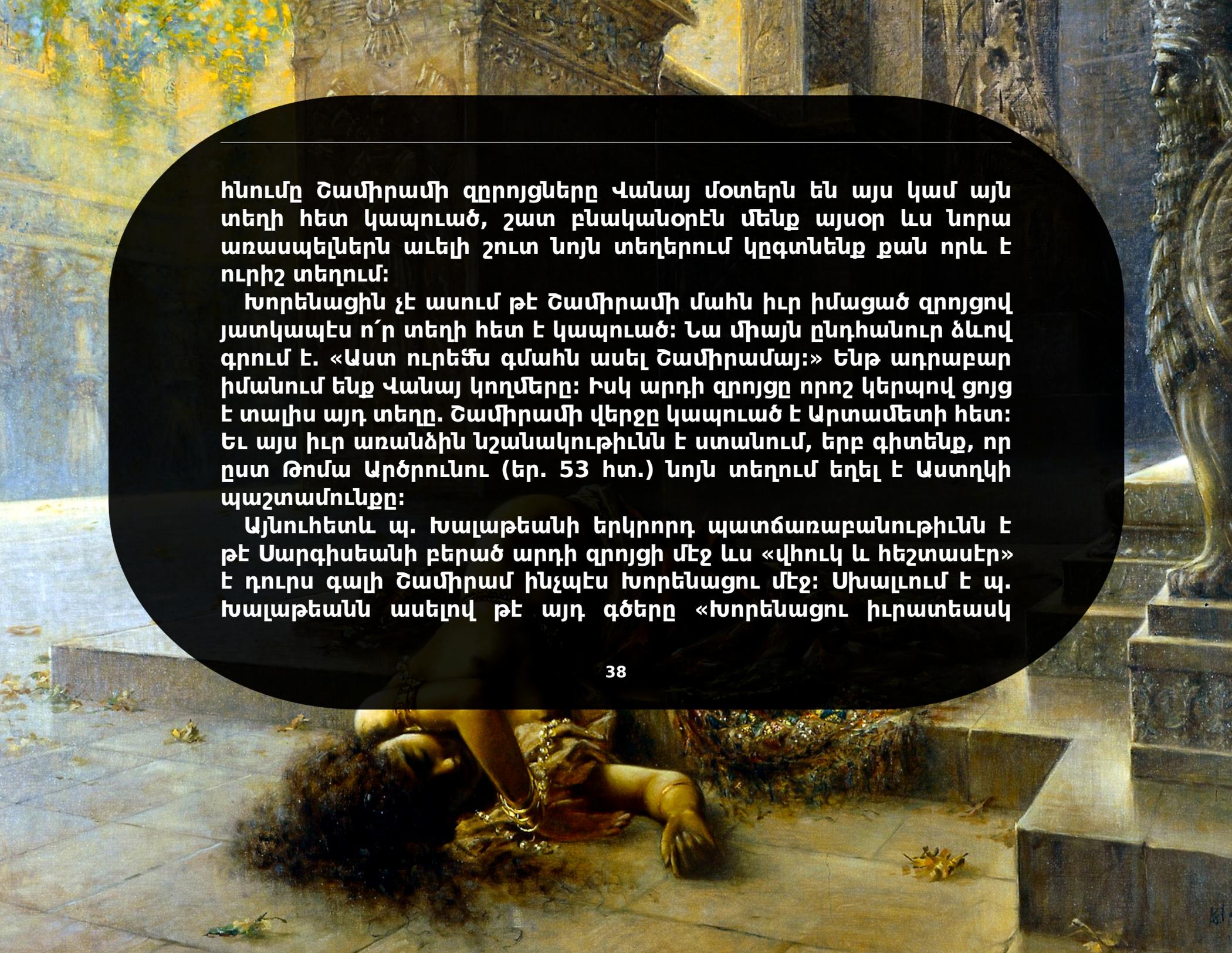

պաշտամունքի տեղի հետ կապուած է, թեպէտ և առանց Շամիրամ անուան, մի գրոյց, որ քըննութիւնը ցոյց է տալիս թէ նոյն սիրոյ աստուածուհունն է: Այսօրուայ այդ գրոյցն ու պաշտամունքը չկան Խորենացու և Արծրունու մէջ և չեն Էլ կարող սոցանից անցած լինել ժողովրդին: Դա հնութեան ֆաացորդ է: Եւ երբ այսօր Խորենացուց անկախ գտնում ենք սեմական սիրոյ աստուածուհու պաշտամունքն ու առասպելը Վանայ մօտ Լեզք գիւղում, միթէ դա ապացոյց չէ, որ այդ տեղը հնումը նուիրական է եղել Շամիրամին: Եւ միթէ այսօրուայ այդ պաշտամունքն ու գրոյցը, որ շինծու չեն, չե՞ն վկայում, որ նոյն տեղում կամ Վանայ մօտիկ ուրիշ անդերում արդարև եղել են Շամիրամի վերաբերեալ ուրիշ գրոյցներ ևս: Եւ եղել են այդ գրոյցները ու կան ցայժմ, որոնցից մէկն է Արծրունու գրածը, այսինքն Արայ գեղեցկի սպանուելը Շամիրամի մանուկներից և նորա յարութիւն առնելը. մի ուրիշն է *Շամիրամի* մահուան մասին Խորենացու պատմածը. մի երրորդն է արդի գրոյցը Շամիրամի մասին, որ բերում է Ն. Սարգսեանն իւր

Տեղագրութեանց մէջ:

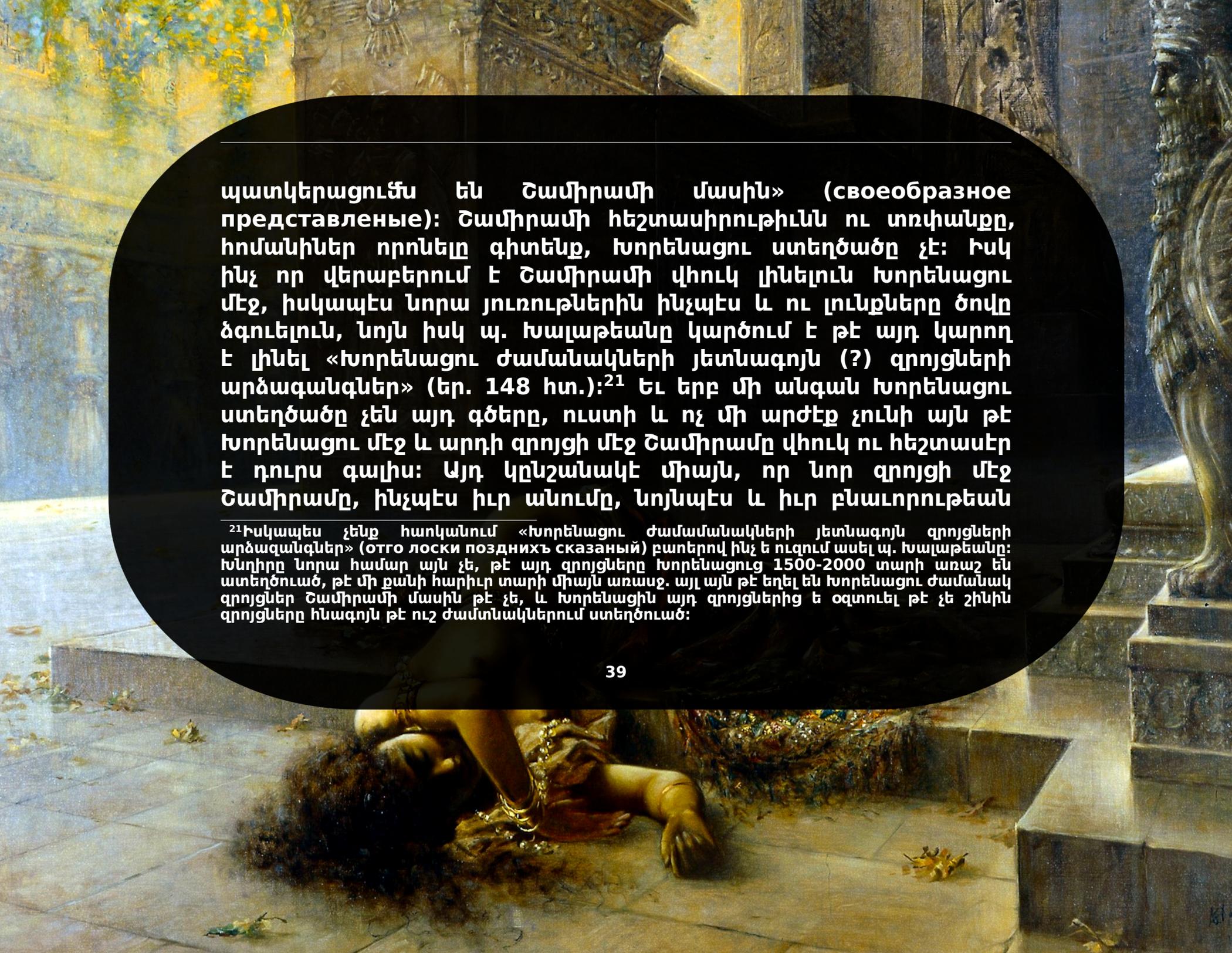
Լեզք գիւղի հետ կապուած այսօրուայ այդ մի գրոյցը միայն, որ Խորենացուց անկախ գոյութիւն ունի, ցոյց է տալիս որ մենք իրաւունք չունինք Շամիրամի մասին պատմուած արդի միւս գրոյցը «Խորենացու ազդեցութեամբ կազմուած մի Լորագոյն գրոյց» համարելու, ինչպէս կարծում է պ. Խալաթեանը (Եր. 149): Նորա պատճառաբանութիւններից գլխաւորն այն է, թէ «գործողութեան տեղը միևնոյն է, Վանայ լճի շրջակայքը:» Սակայն այդ կարող չէ հաստատել թէ այսօրուայ Շամիրամի մասին գրոյցները Խորենացուց են անցած ժողովրդին: Չէ՞ որ Լեզք գիւղի այդ Սուրբ թոնրի առասպելի համար ևս գործողութեան նոյն տեղն է. բայց այդ առասպելը Խորենացուց չէ մտած ժողովրդի մէջ: Գործողութեան տեղի նոյն լինելը կարող է մինչև իսկ պ. Խալաթեանի կարծիքի հակառակը հաստատել: Եթէ մի հին գրոյց յարատւում է ժողովրդի մէջ, ասել չի ուզիլ ամենից աւելի այնտեղ պիտի յարատւի, ուր առասպելը կապուած է որոշ տեղի հետ: Եթէ

հնումը Շամիրամի զբրոյցները Վանայ մօտերն են այս կամ այն տեղի հետ կապուած, շատ բնականօրէն մենք այսօր ևս Նորա առասպելներն աւելի շուտ Նոյն տեղերում կըգտնենք քան որևէ ուրիշ տեղում:

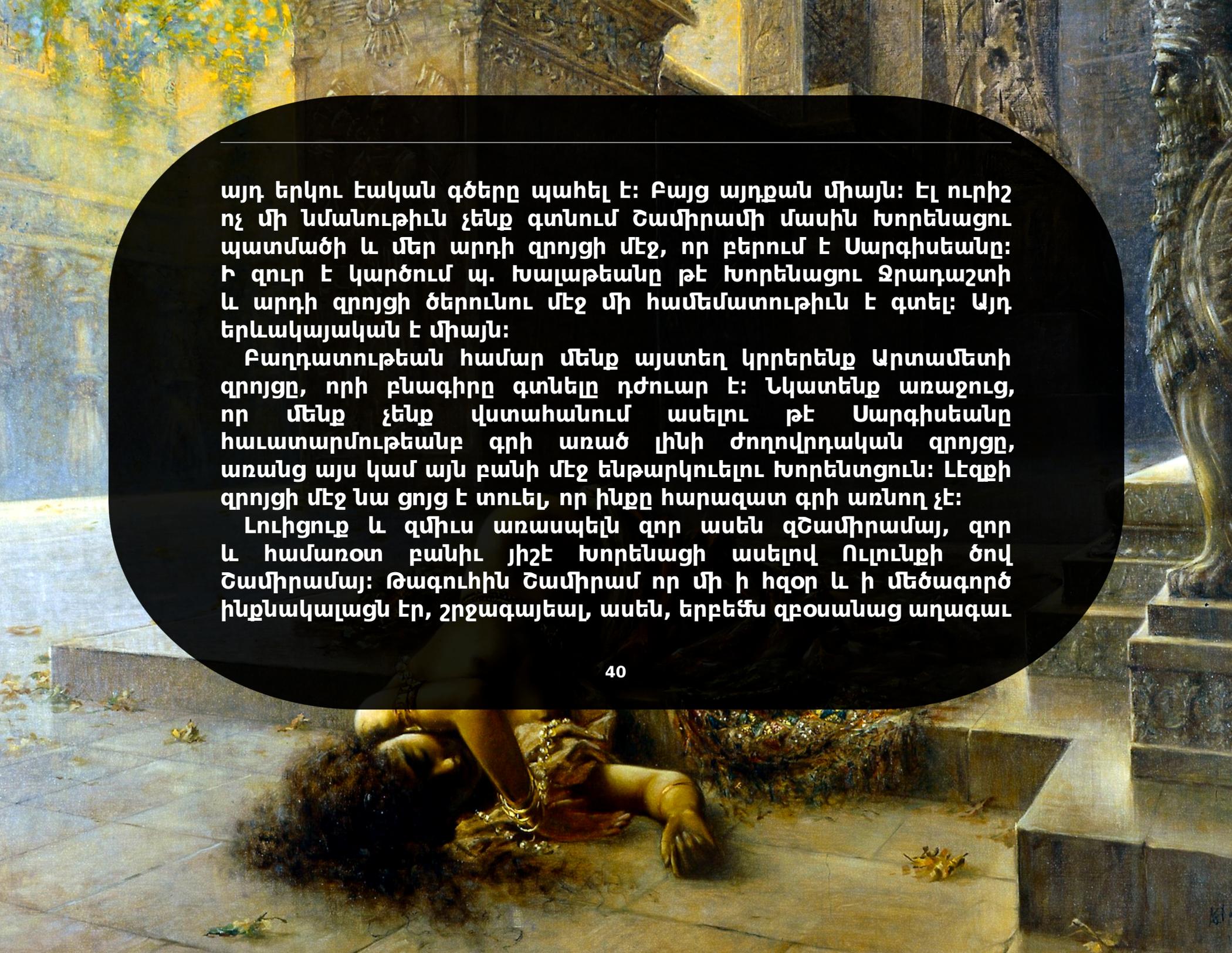
Խորենացին չէ ասում թէ Շամիրամի մահն իւր իմացած զբրոյցով յատկապէս ո՛ր տեղի հետ է կապուած: Նա միայն ընդհանուր ձևով գրում է. «Աստ ուրե՛ֆս գմահն ասել Շամիրամայ:» Ենթ ադրաբար իմանում ենք Վանայ կողմերը: Իսկ արդի զբրոյցը որոշ կերպով ցոյց է տալիս այդ տեղը. Շամիրամի վերջը կապուած է Արտամետի հետ: Եւ այս իւր առանձին նշանակութիւնն է ստանում, երբ գիտենք, որ ըստ Թոմա Արծրունու (եր. 53 հտ.) Նոյն տեղում եղել է Աստղիկ պաշտամունքը:

Այնուհետև պ. Խալաթեանի երկրորդ պատճառաբանութիւնն է թէ Սարգիսեանի բերած արդի զբրոյցի մէջ ևս «վիուկ և հեշտասեր» է դուրս գալի Շամիրամ ինչպէս Խորենացու մէջ: Սխալում է պ. Խալաթեանն ասելով թէ այդ գծերը «Խորենացու իւրատեասկ

պատկերացումն են Շամիրամի մասին» (своеобразное представление): Շամիրամի հեշտասիրուբիւնն ու տռփանքը, հոմանիներ որոնելը գիտենք, Խորենացու ստեղծածը չէ: Իսկ ինչ որ վերաբերում է Շամիրամի վիուկ լինելուն Խորենացու մէջ, իսկապէս նորա յուռութենին ինչպէս և ու լունքները ծովը ձգուելուն, նոյն իսկ պ. Խալաթեանը կարծում է թէ այդ կարող է լինել «Խորենացու ժամանակների յետնագոյն (?) գրոյցների արձագանգներ» (եր. 148 հտ.):²¹ Եւ երբ մի անգամ Խորենացու ստեղծածը չեն այդ գծերը, ուստի և ոչ մի արժէք չունի այն թէ Խորենացու մէջ և արդի գրոյցի մէջ Շամիրամը վիուկ ու հեշտասեր է դուրս գալիս: Այդ կընշանակէ միայն, որ նոր գրոյցի մէջ Շամիրամը, ինչպէս իւր անումը, նոյնպէս և իւր բնաւորութեան

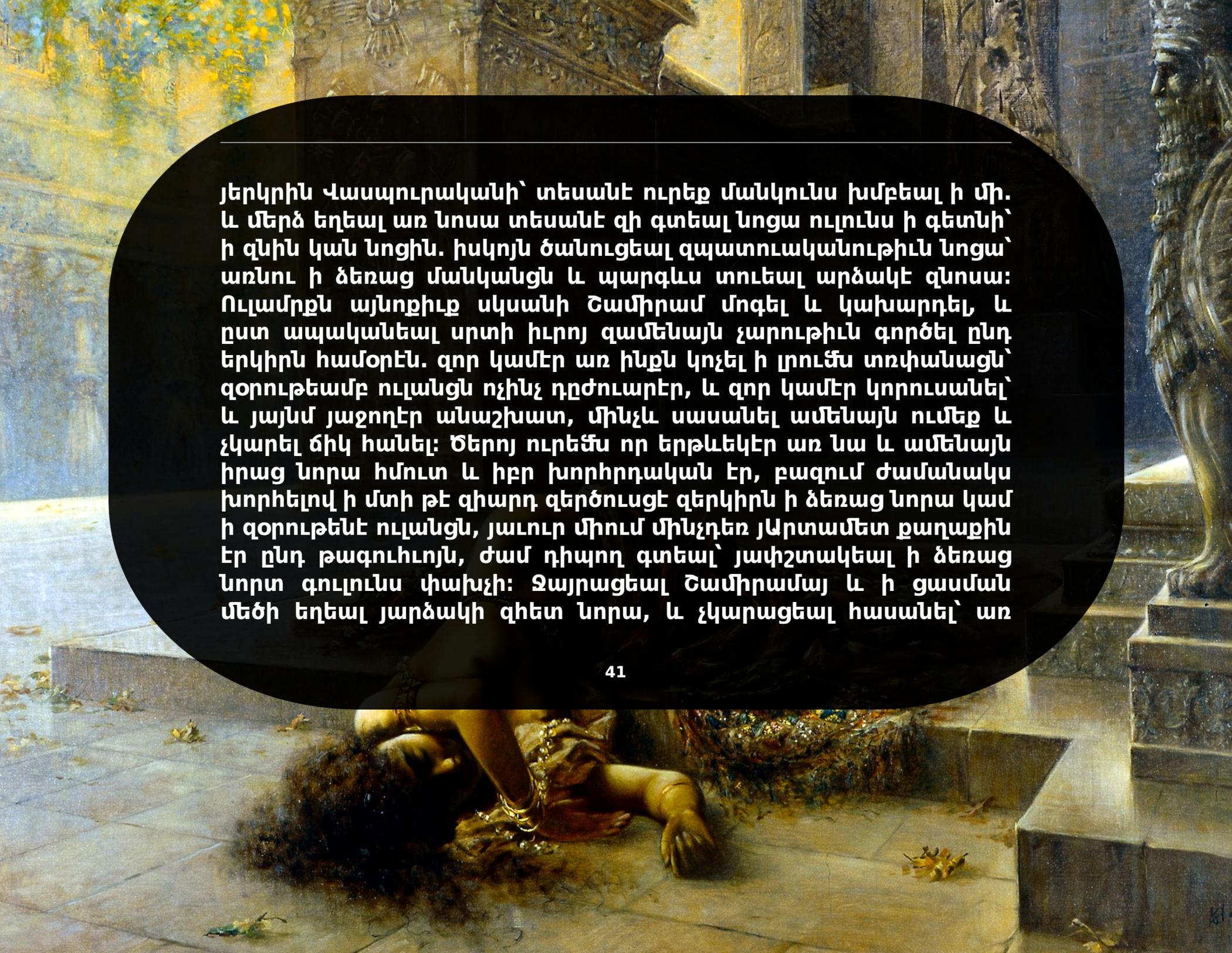
²¹Իսկապէս չենք հառկանում «Խորենացու ժամանակների յետնագոյն գրոյցների արձագանգներ» (отго лоски позднихъ сказаны) բառերով ինչ է ուզում ասել պ. Խալաթեանը: Խնդիրը նորա համար այն չէ, թէ այդ գրոյցները Խորենացուց 1500-2000 տարի առաջ են ատեղծուած, թէ մի քանի հարիւր տարի միայն առաջ. այլ այն թէ եղել են Խորենացու ժամանակ գրոյցներ Շամիրամի մասին թէ չէ, և Խորենացին այդ գրոյցներից է օգտուել թէ չէ շինին գրոյցները հնագոյն թէ ուշ ժամանակներում ստեղծուած:

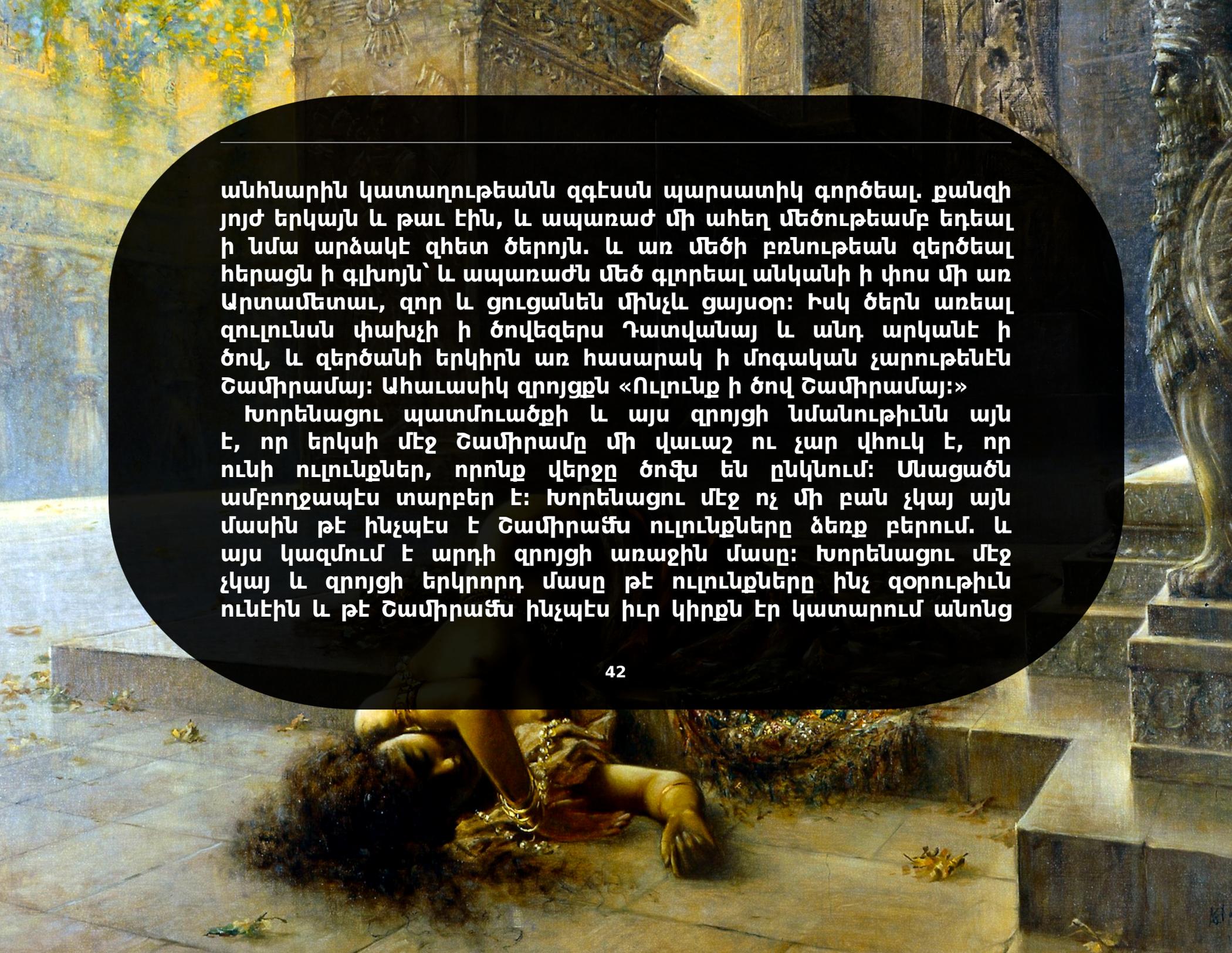
այդ երկու Էական գծերը պահել է: Բայց այդքան միայն: Էլ ուրիշ ոչ մի նմանութիւն չենք գտնում Շամիրամի մասին Խորենացու պատմածի և մեր արդի գրոյցի մէջ, որ բերում է Սարգիսեանը: Ի զուր է կարծում պ. Խալաթեանը թէ Խորենացու Ջրադաշտի և արդի գրոյցի ծերունու մէջ մի համեմատութիւն է գտել: Այդ երևակայական է միայն:

Բաղդատութեան համար մենք այստեղ կրրերենք Արտամետի գրոյցը, որի բնագիրը գտնելը դժուար է: Նկատենք առաջուց, որ մենք չենք վստահանում ասելու թէ Սարգիսեանը հաւատարմութեանք գրի առած լինի ժողովրդական գրոյցը, առանց այս կամ այն բանի մէջ ենթարկուելու Խորենացուն: Լեզբի գրոյցի մէջ նա ցոյց է տուել, որ ինքը հարազատ գրի առնող չէ:

Լուիցուք և գմիւս առասպելն զոր ասեն զՇամիրամայ, զոր և համառօտ բանիւ յիշէ Խորենացի ասելով Ուլունքի ծով Շամիրամայ: Թագուհին Շամիրամ որ մի ի հզօր և ի մեծագործ ինքնակալացն էր, շրջագայեալ, ասեն, երբեմն գբօսանաց աղագաւ

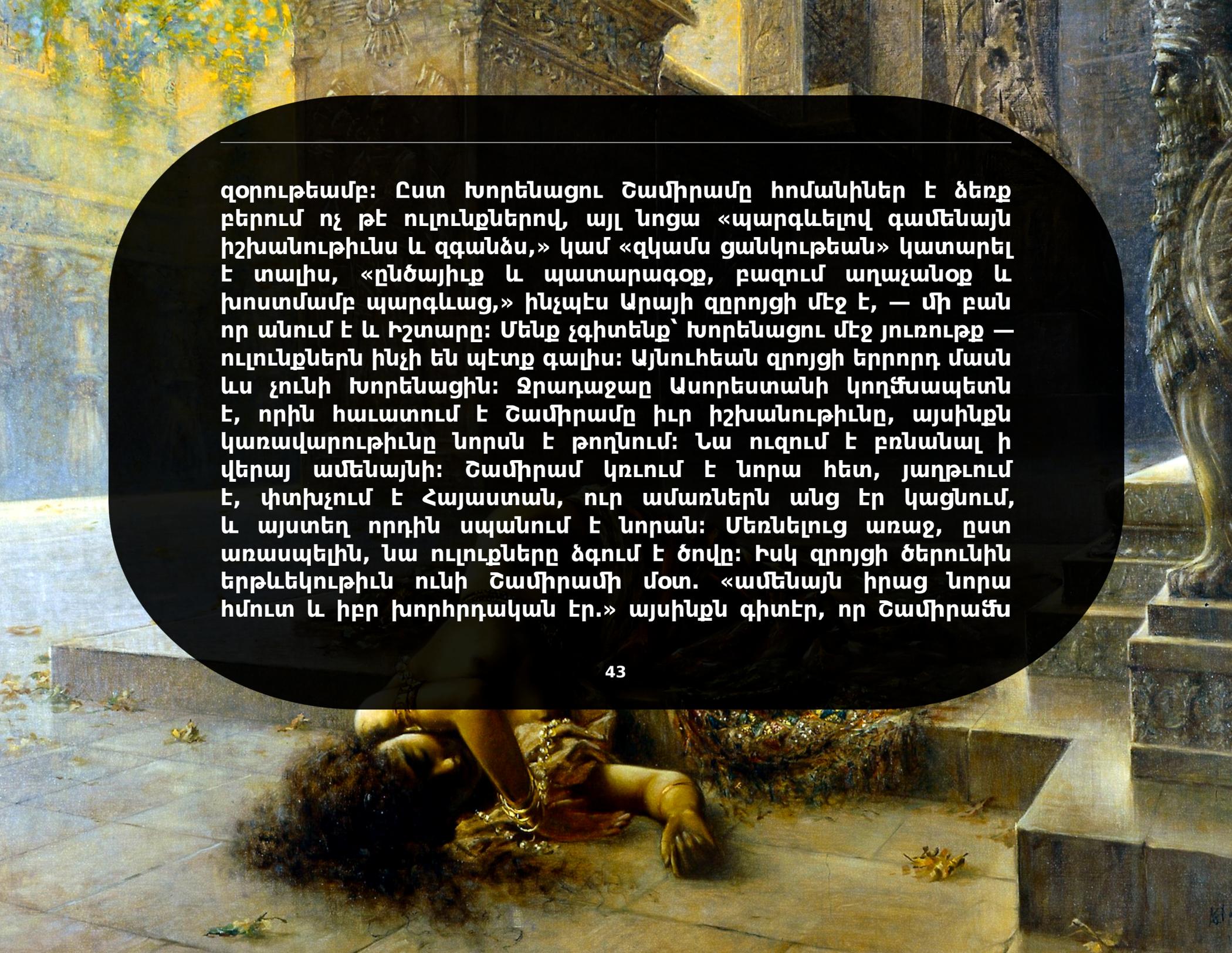

յերկրին Վասպուրականի՝ տեսանէ ուրեք մանկունս խմբեալ ի մի.
և մերձ եղեալ առ նոսա տեսանէ զի գտեալ նոցա ուլունս ի գետնի՝
ի զնին կան նոցին. իսկոյն ծանուցեալ զպատուականութիւն նոցա՝
առնու ի ձեռաց մանկանցն և պարգևս տուեալ արձակէ զնոսա:
Ուլամբքն այնոքիւք սկսանի Շամիրամ մոգել և կախարդել, և
ըստ ապականեալ սրտի իւրոյ զամենայն չարութիւն գործել ընդ
երկիրն համօրէն. զոր կամեր առ ինքն կոչել ի լրուհս տոփանացն՝
զօրութեամբ ուլանցն ոչինչ դըժուարեր, և զոր կամեր կորուսանել՝
և յայնմ յաջողեր անաշխատ, մինչև սասանել ամենայն ումեք և
չկարել ճիկ հանել: Ծերոյ ուրեհս որ երթևեկեր առ նա և ամենայն
իրաց նորա հմուտ և իբր խորհրդական էր, բազում ժամանակս
խորհելով ի մտի թէ զհարդ զերծուցէ զերկիրն ի ձեռաց նորա կամ
ի զօրութենէ ուլանցն, յաւուր միում մինչդեռ յկրտամետ քաղաքին
էր ընդ թագուհւոյն, ժամ դիպող գտեալ՝ յափշտակեալ ի ձեռաց
նորտ գուլունս փախչի: Ջայրացեալ Շամիրամայ և ի ցասման
մեծի եղեալ յարձակի զիտ նորա, և չկարացեալ հասանել՝ առ

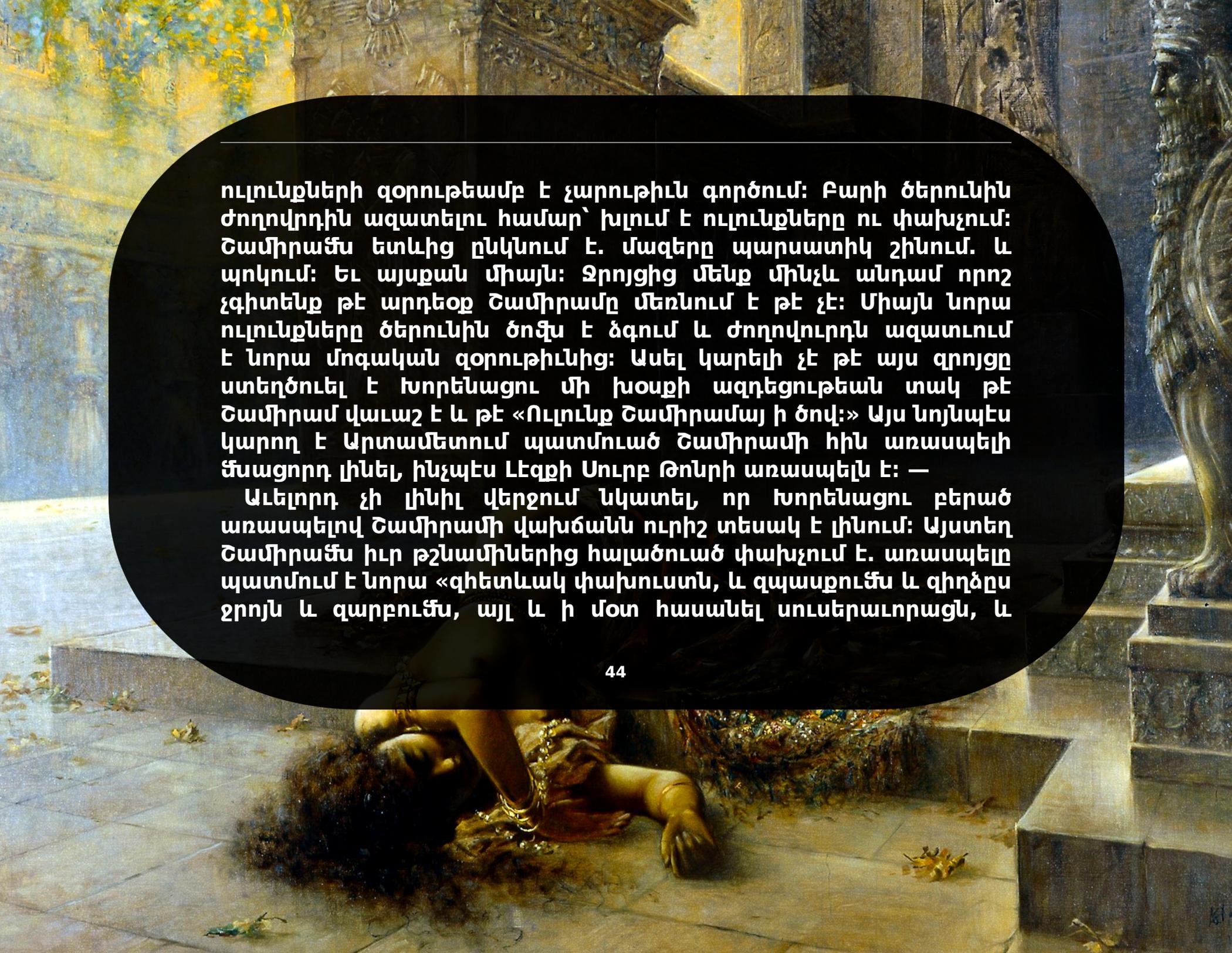

անհնարին կատաղութանն զգեսսն պարսատիկ գործեալ. քանզի յոյժ երկայն և թաւ էին, և ապառաժ մի ահեղ մեծութեամբ եղեալ ի նմա արձակէ զհետ ծերոյն. և առ մեծի բռնութեան զերծեալ հերացն ի գլխոյն՝ և ապառաժն մեծ գլորեալ անկանի ի փոս մի առ Արտամետաւ, զոր և ցուցանեն մինչև ցայսօր: Իսկ ծերն առեալ զուլունսն փախչի ի ծովեզերս Դատվանայ և անդ արկանէ ի ծով, և զերծանի երկիրն առ հասարակ ի մոգական չարութենէն Շամիրամայ: Ահաւասիկ զրոյցքն «Ուլունք ի ծով Շամիրամայ:»

Խորենացու պատմուածքի և այս զրոյցի նմանութիւնն այն է, որ երկսի մէջ Շամիրամը մի վաւաշ ու չար վիռկ է, որ ունի ուլունքներ, որոնք վերջը ծոֆս են ընկնում: Մնացածն ամբողջապէս տարբեր է: Խորենացու մէջ ոչ մի բան չկայ այն մասին թէ ինչպէս է Շամիրամս ուլունքները ձեռք բերում. և այս կազմում է արդի զրոյցի առաջին մասը: Խորենացու մէջ չկայ և զրոյցի երկրորդ մասը թէ ուլունքները ինչ զօրութիւն ունէին և թէ Շամիրամս ինչպէս իւր կիրքն էր կատարում անոնց

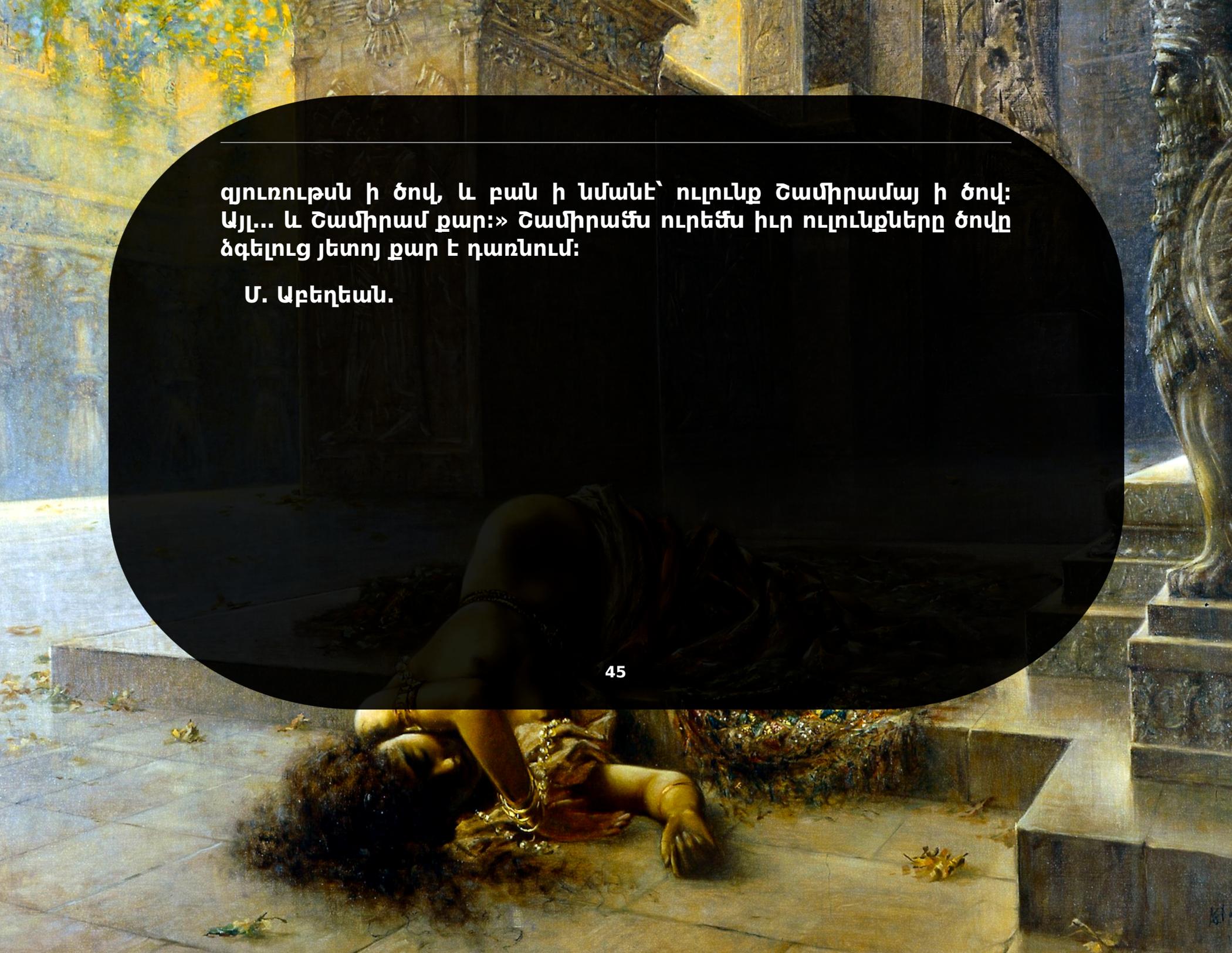

գօրուքեամբ: Ըստ Խորենացու Շամիրամը հոմանիներ Է ձեռք բերում ոչ թե ուլունքներով, այլ ևոցա «պարգևելով գամենայն իշխանութիւնս և գգանձս,» կամ «զկամս ցանկութեան» կատարել Է տալիս, «ընծայիւք և պատարագօք, բազում աղաչանօք և խոստմամբ պարգևաց,» ինչպէս Արայի գըրոյցի մէջ Է, — մի բան որ անում Է և Իշտարը: Մենք չգիտենք՝ Խորենացու մէջ յուռութք — ուլունքներն ինչի են պէտք գալիս: Այնուհեան գրոյցի երրորդ մասն ևս չունի Խորենացին: Ջրադաջաը Ասորեստանի կողմսապետն Է, որին հաւատում Է Շամիրամը իւր իշխանութիւնը, այսինքն կառավարութիւնը նորսն Է թողնում: Նա ուզում Է բռնանալ ի վերայ ամենայնի: Շամիրամ կռւում Է նորա հետ, յաղթւում Է, փոխչում Է Հայաստան, ուր ամառներն անց Էր կացնում, և այստեղ որդին սպանում Է նորան: Մեռնելուց առաջ, ըստ առասպելին, նա ուլունքները ձգում Է ծովը: Իսկ գրոյցի ծերունին երթևեկութիւն ունի Շամիրամի մօտ. «ամենայն իրաց նորա հմուտ և իբր խորհրդական Էր.» այսինքն գիտեր, որ Շամիրամս

ուլունքների գորութեամբ է չարութիւն գործում: Բարի ծերունին ժողովրդին ազատելու համար՝ խլում է ուլունքները ու փախչում: Շամիրաֆս ետևից ընկնում է. մազերը պարսատիկ շինում. և պոկում: Եւ այսքան միայն: Ջրոյցից մենք մինչև անդամ որոշ չգիտենք թէ արդեօք Շամիրամը մեռնում է թէ չէ: Միայն նորա ուլունքները ծերունին ծոֆս է ձգում և ժողովուրդն ազատում է նորա մոգական գորութիւնից: Ասել կարելի չէ թէ այս գրոյցը ստեղծուել է Խորենացու մի խօսքի ազդեցութեան տակ թէ Շամիրամ վաւաշ է և թէ «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով:» Այս նոյնպէս կարող է Արտամետում պատմուած Շամիրամի հին առասպելի ֆասցորդ լինել, ինչպէս Լեգքի Սուրբ Թոնրի առասպելն է: —

Աւելորդ չի լինիլ վերջում նկատել, որ Խորենացու բերած առասպելով Շամիրամի վախճանն ուրիշ տեսակ է լինում: Այստեղ Շամիրաֆս իւր թշնամիներից հալածուած փախչում է. առասպելը պատմում է նորա «գիտակալ փախուստն, և զպասքունս և զիղձրս ջրոյն և զարբունս, այլ և ի մօտ հասանել սուներաւորացն, և

գյուղուրթսն ի ծով, և բան ի նմանէ՝ ուլունք Շամիրամայ ի ծով:
Այլ... և Շամիրամ քար:» Շամիրամն ուրեմն իւր ուլունքները ծովը
ձգելուց յետոյ քար է դառնում:

Մ. Աբեղեան.